

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

SEBÎLÜRREŞÂD DERGİSİNDE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN BAZI
KELÂMİ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS

Nuri GÜZEL

MAYIS-2025
GÜMÜŞHANE

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**SEBÎLÜRREŞÂD DERGİSİNDE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN BAZI
KELÂMİ GÖRÜŞLERİ**

**SOME THEOLOGICAL VIEWS OF ISMAIL HAKKI IZMIRLI IN THE
JOURNAL OF SEBÎLÜRREŞÂD**

YÜKSEK LİSANS

Nuri GÜZEL

**MAYIS-2025
GÜMÜŞHANE**

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**SEBÎLÜRREŞÂD DERGİSİNDE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN BAZI
KELÂMİ GÖRÜŞLERİ**

**SOME THEOLOGICAL VIEWS OF ISMAIL HAKKI IZMIRLI IN THE
JOURNAL OF SEBÎLÜRREŞÂD**

YÜKSEK LİSANS

Nuri GÜZEL

Danışman: Doç. Dr. Berat SARIKAYA

**MAYIS-2025
GÜMÜŞHANE**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “**Sebîlürreşâd Dergisinde İzmirli İsmail Hakkı’nın Bazı Kelâmî Görüşleri**” isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmalarını kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi’nin lisanslı kullanıcısı olduğum intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

26/05/2025

.....
Nuri GÜZEL

TEŞEKKÜR

Kelâm ilmini yüksek lisans dersleriyle bize sevdiren, bu sahada bilgi birikimime katkı sağlayan, bu çalışmayı hazırlama sürecinde her türlü desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Berat SARIKAYA hocama, akademik alanda farklı sahalarda bana katkı sağlayan hocalarıma, eğitim-öğretim hayatım boyunca üzerimde emeği geçen herkese teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca beni şefkatle himaye eden dualarını benden esirgemeyen anne ve babama minnettarlığımı sunuyorum. Hayatımda en büyük destekçilerden biri olup 6 Şubat depreminde hayatını kaybeden abim Ahmet GÜZEL ve ailesini rahmetle anıyorum.

Nuri GÜZEL
GÜMÜŞHANE-2025

ÖZET

İzmirli İsmail Hakkı, son dönem Osmanlı ve ilk dönem cumhuriyet âlimlerindendir. Başta kelâm ilmi olmak üzere İslâmi ilimlerde kitap ve makaleler yazmıştır. İzmirli son dönem çağdaş kelâm ilminin öncülerindendir. Klasik kelâm ilminin bugünün ihtiyaçlarına yeteri kadar cevap vermediğini, bugünün ihtiyaçlarına cevap verecek yeni bir ilmi kelâm olması gerektiği görüşünü ortaya koymuştur. Yeni ilmi kelâmın nasıl olması gerektiğini, plan ve programını, eserlerinde ve yazılarında ifade etmiştir. Yaşadığı dönemde dergicilik faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte dönemin düşünürleri, çıkarılan dergilerde birçok makale ve yazı yayımlamışlardır. Dergilerde yayımlanan makalelerde ortaya konulan ilmi mevzular, aynı zamanda dönemin fikir ve düşünce yapısını yansıtmıştır.

Osmanlının son zamanlarında çıkarılmaya başlanan meşhur dergilerden biri de Sebîlürreşâd dergisidir. Dergi, Batı dünyasında ortaya çıkan, hızla İslam dünyasına yayılmaya başlayan ve İslam itikadını ortadan kaldırmayı hedefleyen zararlı fikir akımlarına karşı halkı bilinçlendirmek amacıyla çıkarılmıştır. İslamcılık fikriyle çıkarılan bu dergide başta İzmirli İsmail Hakkı olmak üzere birçok ilmi şahsiyet makale ve yazılar yayımlamıştır. İzmirli, İslam düşüncesiyle özellikle de kelâmla ilgili makaleler kaleme almıştır. Çalışmamızda İzmirli İsmail Hakkı'nın Sebîlürreşâd dergisindeki bazı kelâmi görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İnanç, Sebîlürreşâd dergisi, İzmirli İsmail Hakkı.

SUMMARY

Izmirli Ismail Hakki is one of the late Ottoman and early republican scholars. He wrote books and articles in Islamic sciences, especially in theology. Izmirli is one of the pioneers of modern theology in the last period. He argued that the classical theology did not sufficiently respond to today's needs and that there should be a new scientific theology that would respond to today's needs. He expressed how the new scientific theology should be, its plan and programme in his works and writings. With the development of journalism activities in his time, the thinkers of the period published many articles and writings in the journals. The scientific issues put forward in the articles published in the journals also reflected the ideas and thought structure of the period.

One of the famous journals that started to be published in the late Ottoman period was *Sebîlürreşâd*. The magazine was published with the aim of raising public awareness against harmful intellectual movements that emerged in the Western world, began to spread rapidly to the Islamic world and aimed to eliminate the Islamic faith. In this magazine, which was published with the idea of Islamism, many scholarly figures, especially Izmirli Ismail Hakki, published articles and writings. Izmirli wrote articles on Islamic thought, especially theology. In this study, the theological views of Izmirli Ismail Hakki will be discussed in the light of his articles published in *Sebîlürreşâd* magazine.

Keywords: Theology, Belief, Journal of Sebilurresad, Izmirli Ismail Hakki.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
ÖZET	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	X
GİRİŞ	1
I. Çalışmanın Amacı, Kapsamı, Sınırları	3
A. Amacı	3
B. Kapsamı.....	3
C. Sınırları.....	4
II. İzmirli İsmail Hakkı	4
A. Hayatı	4
B. İlmi Şahsiyeti ve Görüşleri.....	6
C. Eserleri.....	9
BİRİNCİ BÖLÜM	14
XIX. YÜZYILDA OSMANLI'DA DERGİCİLİK FAALİYETLERİ VE SEBÎLÜRREŞÂD DERGİSİ	14
1.1. XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Siyasi ve Sosyal Hayat	14
1.2. XIX. Yüzyılda Osmanlı'da İlmi Hayat	17
1.3. XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Dergicilik Faaliyetleri	20
1.3.1. II. Abdülhamid Dönem Dergiciliği.....	23
1.3.2. II. Meşrutiyet Dönemi Dergiciliği.....	25
1.3.3. İslamcı Dergiler.....	26
1.3.4. Sebîlürreşâd Dergisi	28
1.3.5. Sebîlürreşâd Dergisi'nin Yayın Hayatı	29
1.3.6. Derginin İçeriği	29
1.3.7. Derginin Yazar Kadrosu	30
İKİNCİ BÖLÜM.....	32
SEBÎLÜRREŞÂD DERGİSİNDE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN BAZI KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ	32

2.1. İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İslam Düşüncesinde Farklı Yaklaşımlar.....	32
2.1.1. Ehl-i sünnet ve Ehl-i bid'at	32
2.1.3. Sûfîyye veya Tasavvuf.....	37
2.1.4. Felsefe	39
2.1.5. Karmatîlik veya Bâtînîlik.....	43
2.1.6. Kelâmiyye	43
2.2. İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Kelâm Tarihine Ait Görüşleri	46
2.2.1. Kelâm İlminin Ortaya Çıkışı.....	46
2.2.2. Kelâm İlminin Geçirdiği Dönemler	49
2.2.2.1 Mütakaddimîn Kelâmı	49
2.2.2.2. Mütahhirîn Kelâmı	51
2.2.2.3. Mütakaddimîn ve Mütahhirîn Kelâmının Yetersizliği	53
2.3. Kelâm İlminde Yenilik Arayışları.....	55
2.3.1. Yeni İlmi Kelâm Düşüncesi.....	60
2.3.2. İzmirli İsmail Hakkı ve Yeni İlmi Kelâm	64
2.4. İzmirli İsmail Hakkı'nın Metafizik Konulara Yaklaşımı.....	66
2.4.1. Bilgi Anlayışı	66
2.4.2. Tanrı Anlayışı	69
2.4.3. Allah'ın Sıfatları	72
2.4.4. Tanrı- Âlem İlişkisi	75
2.5. İzmirli İsmail Hakkı'nın Peygamberlik Anlayışı.....	76
2.5.1. Nübüvvetin Önemi ve Gerekliği.....	76
2.5.2. Nübüvvetin Toplumsal Yönü.....	77
2.5.3. Mûcize.....	78
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	80
KAYNAKÇA.....	83
ÖZGEÇMİŞ	89

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Bin
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
Ktp.	: Kütüphane
MÜ	: Marmara Üniversitesi
Nşr.	: Neşreden
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Hız. Peygamber hayatta iken insanlar bir sıkıntıyla karşılaştıkları zaman doğrudan O'na gider problemlerini çözüme kavuştururlardı. Hız. Peygamber'in vefatından sonra problemler çoğaldı. Bu sebeple Müslüman din âlimleri İslam dininin muhafazası için her sahada ciddi çalışmalar başlattılar. Birçok sahada çalışma yapan din âlimleri büyük eserler kaleme aldılar. Farklı sahalarda yapılan bütün bu çalışmaların ortak gayesi dinin doğru mesajını insanlara ulaştırmak ve dine bâtıl düşüncelerin girmesine mâni olmaktır. Dinin en mühim esası inanç ve itikattır. Bu sebeple Müslüman din âlimleri en evvel inanç esasları üzerinde durmuş, bu alanda birçok çalışma yapmıştır. İmam Âzam Ebû Hanife'nin *Fıkıh-ı Ekber* eseri bu sahada ortaya konulmuş önemli eserlerden biridir. İlk zaman Müslüman din âlimleri tarafından, İslam dininin kendi bünyesinden çıkarılıp ortaya konulan bu metotlara *Usûlü-d din* adı verilmişti.

Halife Me'mun zamanında Yunan felsefesi Arapçaya tercüme edildi ve felsefî düşünce Mu'tezile eliyle İslam dünyasına girdi. Kelâm ilmi önceleri felsefî metotlardan uzak *Usûlü-d din* ilmi iken, Mu'tezile âlimleri bu çizgiden uzaklaşarak felsefî yöntem ve metotları kelâm ilmine dahil ettiler. Ehl-i sünnetin kadim kelâmcıları ise felsefeye mesafeli durdu ve felsefî metotların kelâm ilmine girmesine izin vermediler. İmam Gazzâlî'yle Ehl-i sünnet kelâmında yeni bir sayfa açıldı. Müttekaddimîn dönemi sona erdi. Gazzâlî'yle müteahhirîn dönemi başladı.

Müteahhirîn kelâmcıları eski kelâmcıların metotlarından farklı olarak Aristo mantığını kelâma dahil ettiler. Felsefî meseleler artık kelâmın muhtevası haline geldi. Akait başlangıçta *Tevhit İlmi* ve *Fıkıh-ı Ekber* olarak ifade edilmiş iken, daha sonra kelâm ilmi olarak genişletildi. Müteahhirîn kelâmcıları tarafından müttekaddimîn ilmi kelâmının ilke ve esasları ortadan kaldırılarak yerine yeni ilke ve esaslar konuldu. Aristo felsefesiyle karışmış bir kelâm ortaya çıktı. Daha sonraki dönemlerde felsefî meseleler kelâm ilmi içine öyle bir girdi ki artık birbirinden ayırt edilemez bir hal aldı. Müteahhirîn kelâmcılarının eserlerinde bunu görmek mümkündür. Başta Osmanlı olmak üzere bütün İslam beldelerinde bu eserler okutuldu.

Batı dünyasında meydana gelen ilmi ve bilimsel gelişmeler, İslam dünyasının dikkatini çekmiş, başta Osmanlı olmak üzere İslam devletleri, içinde bulundukları kötü durumun sebeplerini sorgulamaya başlamışlardı. Araştırmalar neticesinde İslam dünyasının geri kalma sebeplerinin temelinde, Kur'an'ın doğru mesajının

anlaşıl原因aması ve ortaya konulamaması düşüncesi kabul görmüştü. Kur'an'ın doğru mesajının anlaşılması için ortaya konulan İslami ilimlerin çağın gerisinde kaldığı ve çağın ihtiyaçlarına cevap veremediği fikri, birçok Müslüman düşünür tarafından dile getirilmişti. Bunun neticesinde başta kelâm ilmi olmak üzere bütün İslami ilimlerde yenilik düşüncesi bütün İslam memleketlerinde hızla yayılmıştı. Yenilik düşüncesi farklı birçok İslam memleketinde Müslüman âlimler tarafından dile getirilmiş ve bu sahada ciddi çalışmalar başlatılmıştı.

Memleketimizde kelâmda yenilik fikrinin en büyük temsilcilerin biri İzmirli İsmail Hakkı'dır. O'na göre, Osmanlı'da ders verilen resmi kelâm çağın gerisinde kalmış, bu sebeple çağın ihtiyaçlarına cevap verecek yeni bir ilmi kelâma ihtiyaç vardı. Nasıl ki son dönem kelâmcıları ilk dönem kelâmcılarının metot ve yöntemlerini çağın ihtiyaçlarına cevap veremediği sebebiyle, yeni metot ve yöntemlerle değiştirdi. Benzer şekilde mevcut kelâm ilmi de çağın gerisinde kalmış bugünün ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmişti. Bu sebeple bugünün ihtiyaçlarına cevap verecek, İslam inanç ve itikatlarını sarsmaya çalışan menfi akımlara karşı koyacak yeni bir ilmi kelâma zaruret derecesinde ihtiyaç hasil olmuştu.

İzmirli'ye göre, eski kelâm kitapları eski Yunan felsefenin metotları ve Aristo mantığı üzerine bina edilerek kelâmi meseleleri izah etmiştir. Şimdi ise Yunan felsefesinin yerini yeni felsefe, Aristo mantığının yerini yeni mantık kuralları almıştır. Bugünün kelâm kitapları yeni felsefe ve yeni mantık metotlarından faydalanılarak çağın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yazılmalıdır. Aksi takdirde eski kelâm kitapları bugünün menfi cereyanlarına karşı İslam inanç ve itikadını müdafaa edemez. Ona göre, yenilik, kelâm ilminin anlatım tarzı ve metodundandır, usûl ve esasında değildir. O eski kelâmcıların yazdıklarını bütünüyle reddetmiyor, bununla birlikte bu zamanın anlayışına uygun anlatım tarzına ve metoduna ihtiyacın önemine vurgu yapıyordu.

Yeni ilmi kelâmın öncülerinden olan İzmirli, birçok farklı ilimde yetkin bir şahsiyettir. Yaşadığı dönemde dergicilik faaliyetleri hız kazanmış, ilmi düşünce ve görüşlerini o dönemin meşhur dergilerinde yayımlamıştır. Sebülürreşâd dergisi de İslamcı görüşü savunan o dönemin meşhur fikir dergilerindendir. İzmirli, birçok farklı ilmi sahada düşünce ve görüşlerini bu dergide neşretmek fırsatı bulmuştur. Çalışmamızda Osmanlı'da son dönem dergicilik faaliyetleri ve özellikle İzmirli'nin Sebülürreşâd dergisinde yayınladığı bazı kelâmi düşünce ve görüşleri araştırılacaktır.

I. Çalışmanın Amacı, Kapsamı, Sınırları

A. Amacı

İzmirli'nin yaşadığı dönemde dergicilik faaliyetleri hız kazanmış, dönemin düşünürleri, o dönemde çıkarılan dergilerde birçok makale ve yazı yayımlamışlardır. Dergilerde yayımlanan makalelerde ortaya konulan ilmi mevzular, aynı zamanda o dönemin fikir ve düşünce yapısını yansıtmıştır. Osmanlının son zamanlarında hızla gelişen dergicilik faaliyetleriyle basın hayatı canlanmış, birçok sahada dergiler çıkarılmıştır. Bu dergiler siyasi, ekonomi, eğitim ve sosyal konular gibi birçok alanda toplumsal sıkıntıları dile getirmiş ve bu sıkıntılara çözüm yolları önermiştir. O dönemde çıkarılan meşhur fikir dergilerden biri de *Sebilürreşâd* dergisidir. Dergi, Batı dünyasında ortaya çıkan, hızla İslam dünyasına yayılmaya başlayan ve İslam itikadını ortadan kaldırmayı hedefleyen zararlı fikir akımlarına karşı halkı bilinçlendirmek amacıyla çıkarılmıştır. İslamcılık fikriyle çıkarılan bu dergide başta İzmirli İsmail Hakkı olmak üzere birçok ilmi şahsiyet makale ve yazılar yayımlamıştır. İzmirli, bu dergide İslam düşüncesiyle özellikle de kelâmla ilgili birçok makale kaleme almıştır. Çalışmanın amacı, Osmanlı'da son dönem dergicilik faaliyetleriyle ilgili bilgi vermek ve İzmirli İsmail Hakkı'nın *Sebilürreşâd* dergisindeki yayımladığı makaleleri çerçevesinde bazı kelâmi fikir ve görüşlerini araştırmaktır. İzmirli'nin kelâmi konulara yaklaşımı ve o mevzular hakkındaki görüşleri düzenli ve toplu bir halde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

B. Kapsamı

İzmirli İsmail Hakkı, Osmanlının son döneminde ortaya çıkmış müstesna âlimlerdendir. Yaşadığı dönem Osmanlı'da dergicilik çalışmalarının çok yoğun olduğu bir dönemdir. Osmanlı'da dergicilik faaliyetlerinin artmasıyla basın hayatında ciddi bir canlanma yaşanmıştır. Dergiler farklı düşünce ve fikirlerin büyük kitlelere ulaşmasına vasıta olmuştur. O dönemin en önemli fikir dergilerinden biri olan *Sebilürreşâd* dergisi, İslamcılık fikrini savunmuş, başta Osmanlı olmak üzere bütün İslam dünyasının içinde bulunduğu kötü vaziyetten kurtulma çaresini, İslami değer ve ölçüler olduğu görüşünü savunmuştur. Dergi kısa zamanda İslam dünyasında duyulmuş, İslamcılık fikrini savunan birçok düşünür, bu dergide makale yayımlamıştır. İzmirli İsmail Hakkı da ilmi görüşlerini o dönemin meşhur dergilerinden olan *Sebilürreşâd*'da yayımlama imkânı bulmuştur. Çalışmamızda giriş bölümünde, İzmirli'nin Hayatı, ilmi şahsiyeti ve görüşleri, eserlerine yer verilecektir. Birinci bölümde, Osmanlı'da siyasi ve ilmi hayat, son dönem dergicilik faaliyetleri ve *Sebilürreşâd* dergisi ele alınacaktır. İkinci bölümde

ise İzmirli İsmail Hakkı'nın Sebîlürreşâd dergisindeki makaleleri bağlamında İslam düşüncesine ait ve özellikle de kelâmî görüşleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

C. Sınırları

İzmirli İsmail Hakkı ilmi sahada birçok alanda çalışma yapmıştır. Felsefe, fıkıh ve özellikle de kelâm sahasında önemli eserler, makaleler ve yazılar kaleme almıştır. İzmirli yaptığı bütün bu çalışmalarıyla bilim dünyasına ciddi katkılar sağlamıştır. Bu sebeple hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserleri hakkında birçok araştırma yapılmış ve ortaya konulmuştur. Çalışmamızda İzmirli'nin diğer ilmi sahalarda ortaya koyduğu görüşlerini ele almak hem mümkün değil hem de araştırmanın sınırlarını aşacaktır. Araştırmada Osmanlı son dönem dergicilik faaliyetleri ve o dönemin meşhur fikir dergilerinden Sebîlürreşâd dergisinde yayımlanan makaleleri bağlamında İzmirli'nin bazı kelâmî görüşleri üzerinde özellikle durulacaktır.

II. İzmirli İsmail Hakkı

A. Hayatı

İzmir'de dünyaya gelen İzmirli İsmail Hakkı'nın dedesi Çubukçu Hüseyin Efendi, babası yedek Yüzbaşı Hasan Efendi, annesi de Giritli Hafize Hanım'dır. Daha çok küçük yaşlarda babasını kaybeden İzmirli, ilk öğretimden hemen sonra babasının amcası Âmâ Hafız'ın himayesinde hafızlığını ikmal etmiştir.¹ İzmirli bir yandan medrese dersleri öğrenirken, diğer yandan da Rüştîye Mektebi'ni bitirmiştir. 1891 yılının Ağustos ayında Namazgâh İbtidâî Okulu'nda öğretmenlik görevine başlamıştır. Bununla birlikte aynı sene İzmir Dârülmualimîn'de fahri hocalık yapmaya başlamıştır. Aynı zamanda İzmir İdâdîsi'nde öğretmenlik ve imam-hatip görevi yapmıştır. Ocak 1890 yıllarında İstanbul'a gelen İzmirli, Darülmualimîn-i Âliye'nin ilk öğrencilerinden olmuştur. 1892 yılında ise edebiyat fakültesini bitirmiştir. Medrese eğitimini İstanbul'da da devam ettiren İsmail Hakkı, Fatih dersiamlarından Hafız Ahmet Şâkir Efendi'den icazet almıştır. Dârülmualimîn-i Âliye'deki hocalar içinde en çok tesiri altında kaldığı Ahmet Âsım Efendi ile irtibatını devam ettirmiştir. İzmirli mezun olduktan sonra Ahmet Âsım Efendi'den *Fusûsü'l-Hikem*'i ders almıştır. Ahmet Asım ve Ahmet Şâkir Efendi'ler İzmirli'nin ilmi şahsiyeti üzerinde derin izler bırakmıştır. İzmirli İsmail Hakkı bunların yanı sıra Hüseyin el-Ezherî'den Şâzeliye tarikatı icazetnamesi almıştır.²

İstanbul'un çok farklı okullarında öğretmen, müderris ve müdürlük gibi vazifelerde bulunan İsmail Hakkı, Maârif Nâzırlığı'nın Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nde de vazife aldı (1896). Mülkiye Mektebi'nde Arapça, Akâid-i İslâmiye ve

¹ Celaleddin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, (İstanbul:Hilmi Kitabevi, 1946), 5.

² Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/530-531.

Usûl-u Fıkıh derslerini okutan İzmirli daha sonra Dârülmuaallimîn-i Âliye’de tarih hocası oldu (1907-1908). Bir zaman sonra Dârüşşafaka müdürlüğü vazifesi yapan İzmirli, bu vazifeden sonra Dârülmuaallimîn-i Âliye’de müdürlük vazifesine getirildi (1908-1909).³ Yine o yıllarda eğitim-öğretim sisteminde ıslah projeleri kapsamında kurulan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye kurumunda görev aldı. 1909 yılında Kadıköy’e taşınan İsmail Hakkı, Ankara’da geçirdiği kısa bir zaman dilimi hariç hayatının kalan kısmını burada geçirdi. İzmirli, 22 Haziran 1909’da Dârülfünûn’a öğretmen olarak tayin oldu. Emekli olana kadar bu göreve devam etti. Aynı zamanda bu süre içinde Ulûm-u Diniye ve Edebiye şubelerinin müdürlüğünü de yaptı (1909-1913). Bu şubelerde öğretici olarak çeşitli derslere girdi. 13 Ekim 1914’te buradaki öğretmenliği nihayet buldu. Dârülfünûn’daki beş yıllık yaptığı hizmet ve ilmi yayınlarıyla dini ilimler sahasında yetkinliğini ortaya koyan İzmirli İsmail Hakkı, medreselerin ıslahı programı çerçevesinde kurulan Dârü’l Hilâfeti’l Âliye müfettişliği görevine getirildi (1914-1918).⁴ 1915 yıllarında Süleymaniye Medresesi’nin öğretime başlamasıyla Kelâm Bölümü’nün Felsefe-i İslamiye Tarihi (daha sonraki adıyla Hikmet-i İlâhiye) müderrisliği görevi de ona verildi. 1923 senesine kadar bu dersi okutan İzmirli, bununla beraber Menbâülirfan kurumunda felsefe dersiyle, Medresetü’l İrşâd ve’l Vâizîn şubesinde kelâm ve felsefe tarihi dersleri okuttu. Aynı zamanda tekrar Darülfünûnda Felsefe-i İslamiye Tarihi hocalığına başladı (1919). İzmirli Dârul-hikmeti’l İslamiye üyeliği yaptı. Bu kurumda bir müddet başkan vekilliği ve başkanlık görevinde de bulundu.⁵

İzmirli, Ankara’da Umûr-u Şer’iye ve Evkâf Vekâleti bünyesinde kurulan Tedkîkât ve Telîfât-ı İslamiye Heyeti’nde de üye (16 Ekim 1922- 10 Şubat 1924), başkan vekili ve başkan olarak görev yaptı (11 Şubat-22 Kasım 1924). O yıllarda Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile kapatılan medreselerin yerine Dârülfünûn’un yeniden yapılandırılması için İstanbul’a döndü. Bu kurumda ilâhiyat ve edebiyat fakültelerinde müderrislik yaptı. Bir zaman sonra ilâhiyat fakültesi başkanlık vazifesine getirildi (1931).⁶ Dârülfünûn’un İstanbul Üniversitesi’ne dönüşmesiyle, ilâhiyat fakültesi yerine kurulan İslam Tedkikleri Enstitüsü kadrosuna tayin oldu (1933). İzmirli’nin yaşı gereği emeklilik zamanı geldiğinde Vekiller Heyeti kararı neticesinde görev süresi bir yıla kadar uzatıldı. İsmail Hakkı bu vazifeden sonra 1935 yılında emekliye ayrıldı. Emeklilikten sonraki hayatını da ilmi faaliyetlerle sürdüren İzmirli oğluna ziyaret

³ Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996), 7-8.

⁴ Celaleddin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 6.

⁵ Ali Duman, “İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri ve Fıkıh”, *Bilimname XIV 2008*, 1/59.

⁶ Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, 9.

maksadıyla gittiği sırada Ankara’da 31 Ocak 1946 tarihinde vefat etti. İzmirli 2 Şubat 1946 yılında Ankara Cebeci Mezarlığı’na defnedildi.⁷

B. İlmî Şahsiyeti ve Görüşleri

İzmirli İsmail Hakkı’nın ilmi şahsiyetinde yaşadığı dönemin izleri açık bir şekilde görülmektedir. İzmirli Tanzimat ve Meşrutiyet yıllarında yaşamış bir âlimdir. O bir yönüyle geleneğe bağlı, diğer yönüyle de çağdaşlığa modernliğe açık bir şahsiyettir. İsmail Hakkı bazı zaman devrin Gazzâlî’si ve İmamı Âzam’ı gibi gelenekçi bir fikre sahip, kimi zaman İbn Teymiyye gibi tenkitçi düşünen birisidir. Aynı zamanda İzmirli’yi modernist ve reformist bir şahsiyet olarak görmek de mümkündür.⁸

Celaledin İzmirli’ye göre, İzmirli İsmail Hakkı, Selefiyye mezhebine meyilli bir filozof, geniş görüşlü bir düşünürdür. Kelâmda Gazzâlî’yi, fıkıh usûlünde İbn Teymiyye’yi tercih etmekle beraber hiçbir âlimin mutlak surette tesiri altında kalmamıştır.⁹ İzmirli, bu hususta şöyle der:

Hiçbir âlimin şiddetli taraftarı değilim. Hiçbir âlimin sözünü vahiy gibi telakki etmem. İbn Teymiyye’nin şiddetli taraftarı olmadığım gibi Gazzâlî’nin de şiddetli taraftarı değilim. Hanbeli de değilim, Eş’ari de. Körü körüne mutasavvıfaya da mütekellimîne de tabi olmam. Hak taraflarıym. Hasma karşı Hüccetül-İslam Ebu Hamid Gazzâlî ile Şeyh’ül-İslam İbn Teymiyye el-Harrânî’yi de Feylesof’ül-İslam Fârâbi, İbni Sina, İbni Rüşd ve Mübeşşir bin Fatik’i de bunların sülûk ettikleri tarikleri de led’el-icab müdafaa ederim. Eslâfa çok muhabbet ve hürmetim vardır.¹⁰

İzmirli’nin özellikle modern felsefe ile olan münasebeti ve meşguliyeti O’nun düşünce dünyasında yeni ufuklar açılmasında etkili olmuştur. İzmirli, Batılı filozoflar ile İslam filozofları arasında mukayese yapması, bu alanda farklı düşünce ve görüşler ortaya koyması, felsefî sahada da yetkinliğini göstermektedir. Ayrıca siyaset, devlet, Türkçe ibadet, kadın hakları gibi mevzulardaki görüş ve fikirleriyle de kendinden önceki fikir ve düşüncelerden farklı görüşe sahip olduğu görülmektedir. İzmirli özellikle kadın hakları hususunda farklı bir düşünceye sahiptir. Kadının dünyaya geliş gayesinin erkeğine ve evine hizmet etmek olduğu, kadının eğitim-öğrenim yapma lüzumu olmadığı görüşüne mukabil İzmirli, kadının sadece kocasına ve evine hizmet gibi vazifelerle sorumlu olmadığını, bunların ötesinde çeşitli haklara da sahip olduğunu, kadının da ciddi bir eğitime ihtiyacı olduğu görüşünü savunmuştur.¹¹

⁷ Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, 530.

⁸ Duman, “İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri ve Fıkıh”, 6.

⁹ Celaledin İzmirli, *İslam Aleminde Yetişen Filozof, Tabip, Natüralist ve Biyoloğlar*, (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1951), 60.

¹⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Mustasvife Sözleri mi? Tasavvufun Zaferleri mi?* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1341), 6-8.

¹¹ Duman, “İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri ve Fıkıh”, 62.

İzmirli birçok konuda kendisinden öncekilerden ve çağdaşlarından farklı düşünceler ortaya koymuştur. Bu yönüyle İzmirli'nin, içtihatçı, araştırmacı bir kişiliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. İzmirli, Hz. Peygamber haricinde bir Müslümanın günahsız (masum) olduğu fikrini kabul etmez. İslam dini için hizmet etmiş ve büyük eserler yazmış tarihten bu zamana kadar gelmiş geçmiş bütün âlimlerin sözlerini yalnız burhan ve delile istinaden kabul eder. İzmirli hiçbir âlimin şiddetli taraftarı değildir. Hiçbir âlimin görüşünü de vahiy gibi kesin kabul olarak görmez.¹² İslam büyüklerinin fikir ve düşüncelerinde burhan ve delile istinaden bir hak görürse ancak bu şekilde onlara tabi olur. İzmirli bir fikir ve düşünce konusunda kesin delil olmadıkça onu kendine mal etmez. Neticede kendine mal ettiği söz ve görüşü doğrudan yazar. Olduğu gibi nakleder. Nakillerde kesinlikle tahrifte bulunmaz.¹³

İzmirli, herhangi bir mezhebe taraf ve mensup olmayan, mezheplerin, görüşlerin ve ideolojilerin üzerinde farklı bir düşünceye sahip olan bir âlimdir. Hz. Peygamber'den başka masum şahıs olmadığı fikir ve görüşüyle hakikatte bütün Müslüman topluma çağrı yapmakta ve onları bir hakikate davet etmektedir. Ayrıca bu çağrı, bütün İslam tarihi müddetince masum günahsız kabul edilen çok fazla şahsın ortaya çıkmış olmasına bir itirazdır. Günahsız masum imam düşüncesi her ne kadar Şia'da bulunsa da Ehl-i Sünnet mezhebinde açık bir şekilde görünmese de zımnen buna yakın bir düşüncenin hâkim olduğu görülmektedir.¹⁴ Özellikle dini bilgileri az olan veya dini kulaktan dolma bilgilerle öğrenmiş kimselerin, şahıslara kutsallık atfetme eğilimleri böyle bir ikazı zorunlu kılmıştır. Ne selefi sâlihın olan sahabe, tabiîn, müçtehit imamları ve ne de sonraki dönem âlimlerinin hiçbiri kendilerinin masum oldukları iddiasında olmuşlardır. Bunların tamamı günah işleyebilir, hata yapabilirler. Hatasız ve günahsız olan yalnız Hz. Muhammed'dir. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in haricinde bütün İslam büyüklerinin görüş ve düşünceleri kabul edilebildiği gibi reddedilebilir.¹⁵

İzmirli akaitte felsefi metotları benimsememiş, ihtilaflı mevzularda Selefiyye'nin yolunu takip ettiğini, inanç ve itikat mevzularında vahye bağlı kaldığını, kalben mutmain olmak ve inkarcıların suallerine cevap vermek maksadıyla akli delilleri kullandığını ifade eder.¹⁶ İzmirli, Selef mezhebine meyilli tenkitçi bir İslam mütefekkiridir. Aynı zamanda ilmi mevzularda ise akılcı düşünen, ruh-beden ilişkisinde düalizm fikrini benimseyen bir şahsiyettir. Bununla beraber idealizmi realizme tercih

¹² Mehmet Şeker ve Adnan Bülent Baloğlu, *İzmirli İsmail Hakkı*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 4.

¹³ Duman, "İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri ve Fıkıh", 65.

¹⁴ Şeker ve Baloğlu, *İzmirli İsmail Hakkı*, 5.

¹⁵ Duman, "İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri ve Fıkıh", 61.

¹⁶ İsmail Hakkı İzmirli, "Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiye", *Sebilürresâd dergisi*, (İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No: 218), 14 (55) /30-31.

eden bir fikir adamıdır.¹⁷ İzmirli ele aldığı konularla ilgili olarak zihinlerde şüphe uyandırmadan kısa ve net hükümler elde etmeyi seven, anlatımda farklı benzetme yöntemleri kullanan ve çeşitli tasnifler yoluyla sentezlere varmaya gayret eden bir şahsiyettir.¹⁸

İzmirli, tasavvuf hakkında da bazı fikir ve görüşler ifade etmiştir. Tasavvufu dini hayatın bir gereği olarak görmüştür. Tasavvufla Şâzeliye tarikatı ve Cem'iyet-i Sûfiyye yoluyla tanışan İzmirli'nin düşünce dünyasında tasavvuf çok yer alamamıştır. Tasavvuf kitaplarında hadîs olarak ifade edilen sözlerin birçoğunun aslında mutasavvıfların sözleri olduğunu söylemiştir. Bu sebepten dolayı başta Şeyh Saffet gibi bazı tasavvuf erbabıyla tartışmalara girmek mecburiyetinde kalmıştır. İzmirli hadîs ilmiyle de ciddi meşgul olmuş, hadîslerin sıhhatinin tespiti hususuna önem vermiş, bu sahada çalışmalar yapmıştır. Bu sahada *Târîh-i Hadîs ve Siyer-i Celîle-i Nebeviyye* isimli kitabında uydurma ve zayıf hadîslerin kriterlerini ortaya koymuştur.¹⁹

İzmirli özellikle kelâm sahasında birçok yeni düşünce ve görüş ortaya koymuştur. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan kelâmda yenilik düşüncesinin memleketimizdeki en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Bütün İslami ilimlerde yenilik fikrini savunan İzmirli, mevcut kelâm ilminin çağın gerisinde kaldığını, zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda yeni metotlarla yeni bir ilmi kelâmın ortaya konulması görüşünü savunmuştur.²⁰

İzmirli kelâmda yenilik fikrini kelâm tarihinde meydana gelmiş önceki değişimlere dayandırır. O'na göre Fahreddin er-Râzî döneminde Bâkılânî'ye ait kelâm anlayışı ihtiyaca cevap vermemiş olduğundan, Râzî ile yeni bir kelâmi anlayış ortaya çıkmıştır. Aynen bunun gibi günümüzde Râzî kelâmı yetersiz kalmıştır. Bu sebeple yeni bir kelâm anlayışına ihtiyaç olduğunu savunmuştur.²¹ İzmirli'ye göre, kelâm ilmindeki değişim ve yenilik, anlatım tarzı ve metottadır, yoksa kelâm ilminin amacı ve temel konularında değildir. Bununla beraber din karşıtları ve inkârcı akımlar değiştikçe bu ilmin savunma şekli de farklılaşabilir. Müteahhir dönem kelâmının dayandığı Aristo felsefesi son üç asırdır önemini kaybetmiş, bu zamanın kelâmcıları, çağdaş Batı felsefesinin düşünce ve görüşlerini inceleyip İslam dininin inanç esaslarına muvafık

¹⁷ Celaleddin İzmirli, "İzmirli İsmail Hakkı, Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî İlimlerdeki Mevkii, Jübilesi ve Vefatı", *İİHS*, 24-25 Kasım 1995, Ankara 1996, 241-264.

¹⁸ Duman, "İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri ve Fıkıh", 66.

¹⁹ Duman, "İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri ve Fıkıh", 68.

²⁰ İsmail Hakkı İzmirli, "Yeni İlmi Kelâm", *Sebilürreşad dergisi*, (İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No: 218), 14(344) /51-52.

²¹ İzmirli, "Yeni İlmi kelâm", 51-52.

gelenleri almalı, gelmeyenleri reddetmelidir. Ayrıca metot olarak ise, bugünün ihtiyaçlarına uygun modern metotlar kullanılmalı, eski klasik metot değiştirilmelidir.²²

İzmirli kendisinden öncekilerden çok farklı düşünmüş, özellikle tartışmalı konularda yeni görüşler ortaya koymuştur. O, yaşadığı asırda Müslüman coğrafyada yaşanan sıkıntı ve problemlere ilgisiz kalmamış, aksine İslam dünyasının içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan nasıl kurtulacağına dair birçok ilmi sahada görüşler ortaya koymuştur. Özellikle de İslam aleminin bu sıkıntılı vaziyetin temelinde Kur'an-ı Kerim'i doğru anlayamamak, Onun bu asra bakan mesajını doğru bir tarzda ortaya koyamamak olduğu görüşünü savunmuştur. Yine İzmirli, Kur'an'ı anlamaya dair ilimlerin asrın ihtiyaçlarına cevap veremediği, dolayısıyla bu ilimlerde de tecditte bulunmanın, yani yeni metotlar ortaya koymanın bir zorunluluk haline geldiği fikri üzerinde ısrarla durmuştur.²³

19. yüzyıl, İslam dünyasının için bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulmak için, yeni fikir ve görüşlerin zuhur ettiği bir zaman dilimi olmuştur. Birçok ilimde tecdit fikirlerinin gündeme geldiği bu asırda, kelâm ilminde de yenilik fikri ortaya çıkmış. Memleketimizde kelâm ilmindeki yenilik fikrinin temsilcisi İzmirli İsmail Hakkı olmuştur. İzmirli ilmi kelâmdaki ıslah ve tecdit düşüncesini eser ve makalelerinde tafsilatıyla ortaya koymuştur. Bu konu sonraki bölümlerde de izah edileceğinden bu izah ile iktifa edeceğiz.

C. Eserleri

Celaledin İzmirli'nin ifadesine göre, İzmirli 100'e yakın eser kaleme almıştır.²⁴ Felsefe ve İslami ilimlerde kaleme aldığı *Fenn-i Menâhic (Metodoloji)*, *Muhtasar Felsefe-i Ülâ*, *Hikmet-i Teşrî*, *İlm-i Hilâf* ve *Yeni İlm-i Kelâm* gibi eserler memleketimizde ilk defa İzmirli tarafından kaleme alınmıştır.²⁵

İzmirli'nin bütün eserlerini tafsilen tanıtmak mümkün olmadığından bu kısımda icmâlen izah edilecektir. Yazdığı eserler hangi ilmi sahada kaleme alınmışsa o sahalarda sınıflandırılacak ve özellikle de kelâm sahasında kaleme aldığı eserler hakkında bilgi verilecektir.

Kur'an ve Hadîs İlimleri:

1. *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye (İstanbul 1332)*.
2. *Târih-i Hadîs (İstanbul 1340)*.

²² M. Sait Özervarlı, "İzmirli İsmail Hakkı İlmî Şahsiyeti ve Görüşleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2001), 23/530-531.

²³ İzmirli, "Yeni İlmî Kelâm", 51-52.

²⁴ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 5.

²⁵ Eşref Edip Fergan, *İslam – Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, (İstanbul, 1946), 1/16, 5.

3. *Mutasavvıfe Sözleri mi? Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri (İstanbul 1341).*

4. *Bin bir Hadîs (İstanbul 1926).*

5. *Meânî-yi Kur'an (Tarihsiz).*

6. *Târîh-i Kur'ân (Tarihsiz).*

7. *Ahlak ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ahâdis Hakkında (Tarihsiz).²⁶*

Fıkıh ilmi:

1. *Hikmet-i Teşrî' (İstanbul 1328):*

2. *Usûl-i Fıkıh Dersleri (İstanbul 1329):*

3. *Usûl-u Fıkıh (İstanbul 1330).*

4. *İlm-i Hilâf (İstanbul 1330):*

5. *Kitabü'l-İftâ ve'l-kaza (İstanbul 1336-1338).*

6. *Fıkıh Tarihi (İstanbul 1919).*

7. *el-İnâye fî Şerhi'l-Bidâye (Tarihsiz).²⁷*

Felsefe ve Mantık:

1. *Mi'yârü'l-ulûm (İstanbul 1315):*

2. *Mantık-ı Tatbikî veya Fenni Esâlib (İstanbul 1327/1329, taş baskısı).*

3. *Muhtasar Felsefe-i Ülâ (İstanbul 1329).*

4. *Arap Felsefesi (İstanbul 1329/1331).*

5. *Fenn-i Menâhic: Methodologie (İstanbul 1329).*

6. *Felsefe Dersleri (İstanbul 1330).*

7. *Felsefe-hikmet (birinci kitap, İlmü'n-nefs; İstanbul 1333).*

8. *Müslüman-Türk Filozofları (İstanbul 1936).*

9. *İhvân-ı Safâ Felsefesi (İstanbul 1337).*

10. *İslâm'da İlk Tercüme (İstanbul 1337).*

11. *Felsefe-i İslamiye Tarihi (birinci kitap, Ebü'l-hükemâ Yakup b. İshak el-Kindi, İstanbul 1338).*

12. *Şeyhü'l-etibbâ Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriya er-Razi (İstanbul 1341).*

13. *İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese (Ankara 1952).²⁸*

²⁶ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 6.

²⁷ Duman, "İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri ve Fıkıh", 73.

²⁸ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 533.

Kelâm ilmi:

1. *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme (İstanbul 1336)*: Kelâm ilmine giriş özelliği taşıyan bu eserle, ilk bölümünde bu ilmin ortaya nasıl çıktığı, geçirdiği dönemleri ve metodu, sonraki bölümde ise özet olarak itikadi İslam mezhepler tanıtılmaktadır.

2. *Mülâhhas İlm-i Tevhîd (İstanbul 1338)*: İzmirli'nin bu eseri Maarif Vekâleti tarafından sultanilerin dokuzuncu sınıfları için ders kitabı mahiyetinde yazdırılmıştır.²⁹

3. *Yeni İlm-i Kelâm (İstanbul 1339)*: İzmirli'nin en önemli eserlerinden bu kitap kelâm ilminin bugünün ihtiyaçlarına cevap verecek yeni bir anlatım tarzı metotla ele alınması gayesiyle kaleme alınmıştır. Kitabın giriş bölümü ile ilahiyat mevzularını içeren ilk bölümü yazılmış, ikinci bölüm ve sonuç kısmı tamamlanmamıştır. Celaleddin İzmirli'ye göre, İzmirli *Yeni İlm-i Kelâm*'ında yeni felsefe ile kelâmı karıştırarak modern bir kelâm kitabı kaleme almıştır.³⁰

4. *el-Cevâbü's-sedîd fî beyânî dîni't-tevhîd (Ankara 1339)*: Eser Anglikan kilisesinin, İslam hakkında suallerine cevap niteliğinde olup İslam dininin ne olduğu ve zamanın problemlerine nasıl çözüm önerileri olduğunu öğrenmek maksadıyla düzenlenen soruların cevaplandırılması talebiyle şeyhülislamlık makamına başvuru üzerine kaleme alınmış ve resmi makamlarca Londra'ya gönderilmiştir. Bununla beraber kitap, *Anglikan Kilisesine Cevap* adıyla sadeleştirilerek basılmıştır.³¹

5. *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tetkikat (İstanbul 1341)*: İzmirli bu eserinde Ahirette cehennem azabının sonsuza kadar aynı tarzda devam etmesi halinde, bu durumun cezalandırma mantığına ve ilâhî hikmete aykırı düşeceği görüşünü savunmuş, bu görüş bir risâle olarak basılmıştır.³²

6. *Dürzî Mezhebi (İstanbul 1926)*: Eser isminden de anlaşılacağı üzere Dürzî mezhebinden bahseder.

7. *Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabii*: Batı'da meydana gelen aydınlanma dönemiyle birlikte Batılı düşünürlerin savunduğu rasyonel din anlayışı ile vahye dayalı İslam dininin mukayese edildiği bir eserdir. Bu eser, Osman Karadeniz tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (İzmir 1998).

8. *el-Furkan beyne't-tevfik ve'l-hızlan*: Meclis-i Maârif Azası ve Mâbeyn-i Hümayun Mütercimi Sabuncuzâde Louis'nin İslâm dinindeki oruç ibadetinin gereksizliği, Kur'an'daki hurûf-u mukattaanın bir anlam ifade etmediği ve mezhep ihtilaflarının zararlarıyla ilgili bir makalesine reddiyedir.

²⁹ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 533.

³⁰ İzmirli, *İslam Aleminde Yetişen Filozof, Tabip, Natüralist ve Biyoloğlar*, 59.

³¹ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 534.

³² İsmail Hakkı İzmirli, *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat*, (Darülfunun Matbaası, 1341), 20-31.

9. İzmirli'nin Süleymaniye'deki kitapları arasında *Nusayriyye*, *Dürziyye*, *Şeyhiyye*, *Bâbiyye*, *Vehhâbiyye*, *Risâletü't-teselsül*, *Risâletü'l-hudûs*, *Teâlîm-i Mu'tezile* ve *Medhal-i İlmi Kelâm* gibi genellikle mecmualarda çıkan yazılarından derlenen diğer bazı risâleleri de vardır.³³

İzmirli'nin kendi kütüphanesinde *İlmi Mantık*, *Muhtasar Mâba'de't-tabîa*, *Tasnifi Ulûm* ve *Muhtasar İlmi Ahlâk* adlı eserleri de mevcuttur. İzmirli İsmail Hakkı'nın bunlardan başka *İlmi Tarih*, *Tahlil ve Tenkidi Tarihi İslam*, *Tarihin Lüzumu* adlı küçük risâleleri, liseler için hazırlanmış din dersi kitapları, Harbiye Nezareti'nce yazdırılan *Gazilere Armağan*, ayrıca *Yiğitlere Öğütler* adlı eserleriyle *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* adıyla (İstanbul 1941) W. de Tiesenhause'n'den Türkçeye çevirdiği bir kitabı da bulunmaktadır.³⁴

İzmirli'nin ilk yazıları meşrutiyetin ilanından sonra haftalık çıkan *Meram* dergisinde neşredilmiştir. Sonraki zamanlarda *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* dergilerinde yazılarını yayımlamıştır. İzmirli'nin hayatında özellikle ikinci derginin önemli bir yeri vardır. İzmirli'nin *Sebîlürreşâd* dergisinde yayınladığı yazıları ve makaleleri şunlardır:

1. *Fıkıh ve Fetâva* (Sebîlürreşâd Dergisi, 11 Mart 1915, 13. Cilt, 327. Sayı, s. 134-135).
2. *Cevâzın Ahkâm-ı Şerî'atten Olup Olmadığı* (Sebîlürreşâd Dergisi, 18 Mart 1915, 13. Cilt, 329. Sayı, s. 150-152).
3. *İslam'da Felsefe* (Sebîlürreşâd Dergisi, 15 Nisan 1915, 13. Cilt, 335. Sayı, s. 204-206).
4. *Tarîk-i Ehl-i İlm ve Tarîk-i Ehl-i İrâde* (Sebîlürreşâd Dergisi, 20 Mayıs 1915, 14. Cilt, 339. Sayı, s. 3-5).
5. *Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at, Kelâm, Tasavvuf* (Sebîlürreşâd Dergisi, 27 Mayıs 1915, 14. Cilt, 340. Sayı, s. 12-14).
6. *Selefiye, Sofiye, Kelâmiye* (Sebîlürreşâd Dergisi, 3 Haziran 1915, 14. Cilt, 341. Sayı, s.23-24).
7. *Selefiye, Mütekellimîn, Mutasavvife, Felâsife, Karâmîta* (Sebîlürreşâd Dergisi, 14. Cilt, 10 Haziran 1915, 14. Cilt, 342. Sayı, s.33-35).
8. *Yeni İlm-i Kelâm* (Sebîlürreşâd Dergisi, 14. Cilt, 344. Sayı, s. 48-51).
9. *İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid Kitabı* (Sebîlürreşâd Dergisi, 8 Temmuz 1915, 14. Cilt, 344. Sayı, s. 53-54).

³³ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", 533.

³⁴ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 5.

10. *Ahkâm-ı Şer'iyenin Telakki Tarîkleri* (Sebîlürreşâd Dergisi, 26 Temmuz 1915, 14. Cilt, 345. Sayı, s. 61-63).
11. *Emr ü Nehy Bahsi* (Sebîlürreşâd Dergisi, 2 Eylül 1915, 14. Cilt, 347. Sayı, s. 78-80).
12. *Mücmel* (Sebîlürreşâd Dergisi, 7 Ekim 1925, 14. Cilt, 349. Sayı, s.93-95).
13. *Mefhûm-ı Muhâlefet* (Sebîlürreşâd Dergisi, 11 Kasım 1915, 14. Cilt, 351. Sayı, s. 111-113).
14. *Mütekellimîn, Mutasavvıfe ve Selefiyye'nin Nokta-i Nazarları* (Sebîlürreşâd Dergisi, 25 Kasım 1915, 14. Cilt, 352. Sayı, s. 119-122).
15. *İftâ' ve Kazâ*,(Sebîlürreşâd Dergisi, 12 Ekim 1916, 14. Cilt, 358. Sayı, s. 174-175).
16. *Müftü ve Kadı*, (Sebîlürreşâd Dergisi, 19 Ekim 1916, 14. Cilt, 359. Sayı, s. 186-188).
17. *Kadı'nın İftâsı* (Sebîlürreşâd Dergisi, 26 Ekim 1916, 14. Cilt, 360. Sayı, s. 201-202).
18. *Taklîd-i Kazâ* (Sebîlürreşâd Dergisi, 19 Eylül 1918, 15. Cilt, 370. Sayı, s. 104-105).

İzmirli, bu makaleler ve yazılar haricinde farklı dergilerde de yazılar ve makaleler neşretmiştir. İzmirli *Ceride-i İlmiye*'de Şeyh Saffet'le tasavvuf hakkında başladığı tartışmaya *Mihrâb*'da devam etmiş, *Mahfil*'e de *Resmi Mushaf-ı Osmânî Meselesi* başlığıyla yazılar vermiştir. İzmirli'nin *İslâm'da Felsefe Cereyanları* başlıklı yazıları *Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanmış, daha sonraları N. Ahmet Özalp tarafından derlenip *İslâm'da Felsefe Akımları* adıyla sadeleştirilip yayımlanmıştır (İstanbul 1995). İzmirli'nin *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'ndaki yazıları ise "İslâm İçtimaiyatı" ve "İki Türk Filozof" başlıklarıyla neşredilmiştir. İzmirli hayatı boyunca ilim dünyasına birçok katkıda bulunmuş. 1940 senesinde yayımlanan *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nde birçok madde yazan İzmirli, bununla birlikte bu ansiklopedinin mecmuasında da farklı makaleler kaleme almıştır. İzmirli'nin yazıları *İkdam*, *Tasvir*, *Ulus* gibi gazetelerde yayımlanmıştır.³⁵

³⁵ İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, 5-6.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA OSMANLI'DA DERGİCİLİK FAALİYETLERİ VE SEBİLÜRREŞÂD DERGİSİ

1.1. XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Siyasi ve Sosyal Hayat

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıla gelindiğinde eski ihtişamını kaybetmişti. Fakat bununla beraber tekrar o eski ihtişamını kazanmak hayalleri kuruyordu. Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarından sonra kaybedilen toprakları geri alma gayretine girmiş, lakin bu çaba neticesiz kalmıştı. Devletin bütün kurumlarında zafiyet meydana gelmiş ve Osmanlı ordusu eski gücünü ve kuvvetini kaybetmişti. Devlet eskiye göre daha kuvvetli düşmanlarla savaşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti eski güç ve ihtişamına kavuşmak amacıyla giriştiği savaşlarda bir galibiyet elde edememiş, aksine devletin çöküşü daha da hızlanmıştır.³⁶

XIX. asır her ne kadar Osmanlı Devleti için gerileme ve dağılma dönemi olarak bilinse de toprak kayıplarına rağmen, XIX. yüzyıla girildiğinde Osmanlı Devleti hala Orta Avrupa'dan Yemen'e uzanan büyük bir imparatorluk konumundaydı.³⁷ Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin sınırlarının çok geniş bir coğrafyaya uzanması, ekonomik ve askeri birçok sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Batı dünyasında vaziyet ise Osmanlı'nın bulunduğu durumun tam tersi bir vaziyetti. Batılı devletler sanayi devrimiyle zenginleşmiş, aynı zamanda büyük bir askeri güce sahip olmuşlardı. Batılı devletler gözünü Osmanlı topraklarına dikmiş, Osmanlı Devleti'ni parçalamayı düşünüyorlardı. Osmanlı ise Batı'daki gelişmeleri takip etmeye başlamış, devleti çöküşten kurtarmak için çözüm arayışlarına girişmişti.³⁸

Devletin bulunduğu kötü durumdan kurtulmak isteyen Osmanlı devletinde, Batı tarzı yenilik fikri benimsenmişti. Bu fikir XVIII. yüzyıldan beri birçok padişah tarafından benimsenmesine rağmen, ilk defa III. Selim tarafından ifade edilmişti.³⁹ Bu dönemde Osmanlı kurumlarında ıslahat ve yenilik hareketlerine bilfiil başlanılmış, bu alanda ilk adım ise Nizam-ı Cedit ordusunun kurulması olmuştu. Nizam-ı Cedit, dar

³⁶ Mehmet Yaşar Ertaş, Haşim Şahin, Hacer Kılıçaslan, *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 1. Baskı, 2016), 30.

³⁷ Ertaş ve Diğerleri, *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, 36.

³⁸ Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim yayınları, 1985), 1/148.

³⁹ Kemal Beydilli, "Selim III", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2009), 3 /421.

anlamıyla orduda yenilik hareketleri olarak bilinse de gerçekte batının bilim ve teknolojisinden faydalanmak suretiyle devletin bütün kurumlarında yapılması zorunlu görülen bütün yenilikleri kapsıyordu.⁴⁰

Osmanlı'da Batı tarzı reform ve yeniliklere devlette önemli tesire sahip olan ulema sınıfından bir grup karşı çıkmış, yeniliklere karşı çıkan bu grup Nizam-ı Cedidin aleyhinde olarak, halkı Avrupa fikir ve usûllerine karşı kışkırtmıştı. Bunun neticesinde iç karışıklık baş göstermişti.⁴¹ Bu dönemde Osmanlı devleti bir tarafta iç problemlerle uğraşırken diğer tarafta da harici düşmanla çarpışıyordu. Osmanlı-Rus harbi neticesinde, Osmanlı mağlup olmuş, Kırım toprakları Ruslara geçmişti. Osmanlı'da bu hadîseler yaşanırken diğer taraftan Avrupa'da, Fransız ihtilali ortaya çıkmış. Osmanlı ihtilal sonucu tarafsızlığını beyan etmiş, fakat ihtilalin tesiri Fransa ile sınırlı kalmamış, Osmanlı topraklarına da nüfuz etmeye başlamış, kısa bir zaman sonra Mısır, Fransızlar tarafından işgal edilmişti.⁴² Devlet bir taraftan dış güçlerle mücadele ederken diğer taraftan da kendi bünyesinde bulunan devlet adamlarıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştı.⁴³

Osmanlı Devleti'nde ıslahat ve yenilik hareketlerinin en fazla hız kazandığı zaman II. Mahmut dönemi olmuştur. O dönemde devlet kurumlarının bütününde Batılılaşmaya gidilmiştir.⁴⁴ II. Mahmut döneminde köklü reformlarla geleneksel rejim çizgisinden ilk defa uzaklaşıldığı gözlenmiştir.⁴⁵ II. Mahmut'un ikinci döneminde kalıcı reformlar yapılmıştır. Çağdaşlaşma adına yapılan bu adımlar şunlardır: a) Şeyhülislam hükümet idaresi dışına çıkartılmıştır. Eski totaliter din-devlet bileşiminde ilk çatlama meydana gelmiştir. b) Adalet ve şeriat birbirinden ayrılmaya başlamış, din ile dünya işlerinin birbirinden ayrılma süreci fiilen başlamıştır. c) Tıbbiye ve Harbiye kurumlarının açılması ile yurtdışından gelen öğretmenler ve yeni ders materyalleri, yeni farklı bir kuşağın ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁴⁶

II. Mahmut döneminde devleti'nin bir zamanlar güçlü kurumlarından yeniçeri ocağı, yeni devlet politikalarına karşı gelmiş. Çıkardıkları iç isyanlar sebebiyle yeniçeri ocağı kapatılmıştır.⁴⁷ Bunlarla birlikte hukuk ilkelerinde de düzenleme gayretine girişilmiştir. Halkın güvenliğini, devlete bağlılığını ve desteğini sağlamak amacıyla

⁴⁰ Beydilli, "Nizamı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2009), 33/175.

⁴¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 1/78.

⁴² Karal, *Osmanlı Tarihi*, 1/22-27.

⁴³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 1/128-133.

⁴⁴ Halil İnalcık, *Osmanlı*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999-2014), 12/204

⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1973), 117.

⁴⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 514

⁴⁷ İnalcık, *Osmanlı*, 204

“Müsadere Usûlü” kaldırılmıştır. Yapılan bu yenilikle farklı etnik gruplar arasında dil, din, ırk, cins ve mezhep yönünden bir fark olmaması amaçlanmıştır.⁴⁸

Osmanlı Devleti’nde sultan II. Mahmut zamanında Müslüman ve gayrimüslim halka eşit muamele yapılmaya gayret edilmiş, gayrimüslim halkın devlete ısındırılması için çaba sarf edilmiştir.⁴⁹ Bununla birlikte devlet-halk ilişkilerinin düzenlenmesi için Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Bütün bu düzenlemeler din ve dil ayrımı gözetmeksizin bütün halkın refahı için yapılan düzenlemelerdir.⁵⁰

Osmanlı devletinde Kırım savaşı neticesinde Batılı devletlerin talebiyle Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Bu ferman Müslim ve gayrimüslim bütün halka eşit haklar sunmuştur.⁵¹ Osmanlı Devleti gittikçe daha zorlu bir sürece girmiş, memleketin farklı yerlerinde iç isyanlar ortaya çıkmıştır. Batı’nın da desteğiyle çıkan isyanlar Osmanlı Devleti’nin yıkılmasını hızlandırmış.⁵² Padişahlar ve Avrupa’ya giden bürokratların Batı tarzı hayata özentileri, arzu edilen şekilde yenilik yapılamamasına neden olmuştur. İlk zamanlar yapılan yenilikleri destekleyen ulema ve tarikat şeyhleri bir zaman sonra bu gibi nedenler için desteklerini geri çekmiştir.⁵³

Osmanlı’da devletin en önemli kurumlarında biri olan İlmiye sınıfı bozulmuş, devlet bu sınıftan ümidini keşmiştir. Ulemada marifet ve fazilet ortadan kalkmış. Sahte âlimler devlet makamlarını işgal etmiş, kendi makamlarını korumak için dini kullanmışlardır. Ulemeden bir grup tarafından devlet kurumlarda yapılan yeniliklerin manevi ve dini değerlere zarar verdiği düşüncesi savunulmuştur.⁵⁴ Önceki asırlarda yapılan yeniliklerin İslami kültüre uygun olduğunu fakat bu dönemdeki yeniliklerin İslami kültüre galebe ettiği, uygun düşmediği düşünülmüştür. Tarih boyu toplumun inandığı ve uğruna mücadeleler verdiği manevi değerlere zıt düştüğüne inanılmıştır.⁵⁵ Osmanlı’da padişaha muhalif gruplar devleti kurtarmak amacıyla padişaha baskılar yapmışlardır. Padişaha yapılan baskılar neticesinde 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Ancak devleti kurtarmak amacıyla ilan ettirilen II. Meşrutiyet aksine devletin çöküşünü hızlandırmıştır. Devlette iç problemler çoğalmış, İstanbul’da 31 Mart Vakası meydana gelmiştir.⁵⁶

⁴⁸ İnalçık, *Osmanlı*, 219.

⁴⁹ Beydilli, “Mahmut II”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 3/356.

⁵⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 1/192-194.

⁵¹ Cevdet Küçük, “Abdülmecid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/259.

⁵² Karal, *Osmanlı Tarihi*, 2/29.

⁵³ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19.yy)*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 66.

⁵⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 2/142.

⁵⁵ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19.yy)*, 66.

⁵⁶ Cevdet Küçük, “Abdülhamid II”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/ 222.

Osmanlı Devleti'nde ıslahat ve yeniliklerin çok fazla yapıldığı dönemlerden olan 19. yy. Osmanlı'nın çöküşü ve dağılma dönemi olarak bilinse de bu dönemde her alanda birçok yenilikler yapılmıştır.⁵⁷

19. yy. yüzyılda düşünce ve ilim sahasında ortaya çıkan aydınlanmalar ve gelişmeler, Avrupa devletleri için yükselme, ilerleme manasına gelse de Osmanlı Devleti için tam tersi vaziyet olmuştur. Çünkü Avrupa'yı körü körüne taklitten öteye geçemeyen ıslahat ve yenilik hareketleri içindeki sıkıntılara çözüm üretememiştir. Tam aksine her geçen gün daha kötü bir vaziyet meydana gelmiştir. Yapılan ıslahat ve yenilikler, hakikatten uzak ve şekle dayalı olduğundan problemlere çözüm olmamıştır. Bununla beraber yeniliklerin ve değişimlerin tedrici olmaması devleti kalkındırmaktan çok dağılmaya doğru götürmüştür.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma faaliyetleri devletin içinde bulunduğu kötü vaziyetten kurtarmak amacıyla başlatılmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin geleneksel devlet ve siyaset sistemi, devletin içinde bulunduğu sorunların çözümü için yeterli olmamıştır. Bununla beraber tarih boyu İslami örf ve değerlere bağlı geleneksel devlet sistemine taassup derecesinde bağlı dönemin ulemasından bir kesim, İslami değerlere zarar verdiği gerekçesiyle Batılılaşma aleyhinde olmuştur. Değişim ve yenilik taraftarı olan padişahlar ve üst düzey devlet adamları ise devleti bulunduğu kötü buhrandan kurtarmak için Batılılaşmayı zaruret görmüşlerdir. Bununla beraber halk tabakası ise geleneksel inanç ve değerlerine bağlı hayat tarzlarına devam etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma faaliyetleri istenilen neticeyi verememiştir. Çünkü yapılan ıslah ve yenilik hareketleri sadece devletin üst kesimi denilen aydınlar tarafından benimsenmiş, halkın tabanı tarafından kabul görmemiştir. Aksine sorunların artmasına sebebiyet vermiştir. Devletteki sıkıntılar gün geçtikçe artmış, devletin çöküşü hız kazanmış, neticede yapılan yenilikler devleti yıkılmaktan kurtaramamıştır.

1.2. XIX. Yüzyılda Osmanlı'da İlmî Hayat

XIX. asırda Osmanlı'da ıslahat ve yenilik hareketleri her alanda etkisini göstermiş, ilmi hayatta da birçok yenilik görülmüştür. Bu asırda eskiden beri devam eden geleneksel eğitim sistemi önemini kaybetmiş, yeni eğitim sistemine ihtiyaç duyulmuş ve her alanda olduğu gibi eğitim sahasında da Batı eksenli yeni eğitim sistemleri benimsenmiştir. Önceleri yenilikler daha çok askeri ve idari alanda yapılmış, fakat devletin içinde bulunduğu kötü vaziyetin temelinde eski eğitim sistemi olduğu

⁵⁷ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/181-182.

⁵⁸ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 60.

fark edilmiştir. Geleneksel eğitim sistemiyle işleyen medreselerdeki bozulmalar, toplumun her alanını ve devletin kurumlarını olumsuz etkilemiş, artık kadim medreselerin zamanın ihtiyaçlarına cevap veremediği fikri ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde eğitim alanında da yeni düzenlemelerin yapılması zaruret haline gelmiştir. Her alanda olduğu gibi devletin en önemli kurumlarından biri olan eğitim kurumlarında da Batı örnek alınmış, bu alanda yeni düzenlemelere gidilmiştir.⁵⁹

Osmanlı devletinde Tanzimat öncesi medreseler, içerik bakımından ve eğitim verdiği kişilere göre sınıflandırılmıştır. Halka ders veren medreseler halk medreseleri olarak adlandırılmıştır. Halk medreselerinde yalnızca Türkler ve Müslümanlar eğitim alabilmiştir. Bu medreselerin haricindeki medreselerde ise köle, devşirme ve esirler eğitim almıştır. Halk medreselerinde eğitim gören Türk öğrenciler kendi anadillerinin yanında Arapça ile eğitim almışlardır. Devletin eğitim dili, Tanzimat ve Meşrutiyetin ilanı ile Türkçe olmuştur.⁶⁰ Tanzimattan sonra, kadim geleneksel eğitim sistemiyle işleyen medreseler önemini kaybetmiş, Batı tarzı yeni eğitim sistemleriyle açılan yeni medreseler büyük ilgi görmüştür. Eski medreseler, bilim seviyesinin düşük olması sebebiyle sadece Arapça ve din eğitimi veren kurumlar vaziyetini almıştır. Eski medreselerde yeni usûller tatbik etmek mümkün olmadığı gerekçesiyle medreselerin yerini dolduracak yüksekokullar açılmıştır. Bu kurumların açılmasıyla ikilik meydana gelmiş, bu duruma son vermek için medreselerde bazı yenilikler yapılmak arzu edilmiş, fakat başarılı olunamamıştır. Asırlar boyu devam eden kadim medreseler cumhuriyetin ilanından sonra belli birtakım gerekçelerle tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁶¹

Osmanlı Devleti'nde 1860'lı yıllarda medreseler ve çocuklara yönelik eğitim veren sıbyan mekteplerinin vaziyeti çok iç açıcı bir durumda değildi. Bu kurumlarda görev yapan muallimler de medrese mezunu oldukları için yeterli bilgiye sahip değillerdi. Muallimlerin yeterli seviyede bilgiye sahip olmaması sebebiyle bu kurumlardan mezun olan talebeler de eksik yetişmiştir. O dönem medreseleri hayatla ve toplumla kopuk bir vaziyetteydi. Medreselerde uygulanan eğitim sisteminde daha çok dini ilimler okutulmuş, matematik, tabii ilimler, sosyal bilimler gibi ilimlere yer verilmemiştir.⁶²

Kadim medreselerde eğitim dili Arapça olmasına rağmen bu kurumlardan mezun olan talebeler Arapçayı tam öğrenememişlerdir. Ayrıca medreselerde dini ilimlerin dışında bir ilim öğretilmediği öne sürülmüş, bunun neticesinde belli bir zümre

⁵⁹ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Baskı, 1983), 185- 186.

⁶⁰ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977), 1/82.

⁶¹ Hüseyin Hatemi, "19. Yüzyılda Medreseler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 2/509-510.

⁶² Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7/195.

tarafından medreseler eleştirilmiştir. Bu kadim medreseler gerici, dar düşünceli olarak nitelendirilmiştir. Bununla da kalınmamış daha sert tenkitlerde bulunulmuş, ezbere dayalı, eski kitaplara bağlı, eski âlimlerin sözünden dışarı çıkmayan, sadece Arapça okutulan, Türkçeye ehemmiyet vermeyen kurumlar olarak vasıflandırılmıştır.⁶³

Ulema sınıfının yanı sıra medreseler de Batılılaşma ve ıslah hareketlerinin önünde bir engel olarak görülmüştür. Bununla birlikte medreselerde kendini yetiştirmiş, topluma ve devlete faydalı taassuptan uzak bir kısım ulema da yetişmiştir.⁶⁴ Ulemadan bu sınıf, medresedeki taassuptan uzak, mutaasup ulemanın anlayışının aksine Batılılaşma ve ıslah faaliyetlerinin İslam'a aykırı olmadığı görüşünü savunmuştur. Hristiyan kutsal metinlerini araştıran, dil öğrenmenin din ve iman ile bağdaşmayacağı fikrinin aksine Fransızca öğrenmeye çaba sarf eden âlimler de olmuştur.⁶⁵

Osmanlı devletinde eğitim sahasındaki yenilikler 1840'lı yıllarda başlamış, ancak 1856'dan sonra yeniliklerin daha çok tesiri görülmüştür.⁶⁶ Geleneksel eğitim sistemi bulunan medreselerin tenkit edilmesinin ve zamanla tesirini yitirip, kötü bir duruma düşmesinin bir sebebi de eğitim dilinin Arapça olmasıydı. Ayrıca eski medreselerde felsefeye ve akli ilimlere düşmanlık, başka ilimlerin geri kalmasına sebep olmuştur. Bununla beraber kadılık ve müderrislik makamları gibi makamlar rüşvetle ehil olmayanların eline geçmiştir. Medreselerde öğrenci sayılarının artmasına bağlı olarak daha önce öğrencilere verilen imkanlar azalmış ve eğitim kalitesi düşmüştür. Medreselerdeki öğretim metodunda bozulmalar sebebiyle medreseye olan ilgi azalmıştır.⁶⁷

1861 yılına kadar kız çocuklarının eğitim-öğretim görmesi toplumun büyük çoğunluğu tarafından ayıp karşılanırken, bu tarihten sonra kız çocukları da din eğitimiyle beraber dünya hayatlarını daha iyi bir şekilde devam ettirebilmelerine yönelik başka alanlarda da eğitime başlamışlardır. Ayrıca önceleri rüştiyelerde sadece Müslüman talebeler eğitim görürken daha sonraları Hristiyan öğrenciler de eğitim almaya başlamışlardır.⁶⁸ Medreselerde eğitim dili Arapça olması sebebiyle, devlet adamlarından yabancı lisan bilenler çok değildi. Bunun için o dönemde Fransızca öğrenmeleri için yurtdışına talebeler gönderilmiştir.⁶⁹ Yine bu dönemde eğitimde yapılan ıslahatlar, medrese ve tekke gibi geleneksel müesseselerin terkine neden

⁶³ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 2/105-113.

⁶⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 196.

⁶⁵ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Sad: Metin Hasırcı, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1994), 33-34.

⁶⁶ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 2/383.

⁶⁷ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 159-169.

⁶⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7/ 201.

⁶⁹ Beydilli, "Mahmud II", 355.

olmuştur. Bu durum neticesinde devletteki ulema sınıfı sahip olduğu siyasal ve toplumsal gücünü kaybetmiştir.⁷⁰

Tanzimat'ın ilanından sonra eğitimde tek bir yapı yoktu. Dolayısıyla da eğitim kurumlarında tam bir birlik mevcut değildi. Bir tarafta devletin kendi bünyesinde kurulan eğitim kurumları vardı. Başka bir tarafta toplumla bağıni kesmiş geleneksel medrese tarzı eğitim kurumları mevcuttu. Bunların yanı sıra Müslüman olmayan topluluklara ait cemaat eğitim kurumları da vardı. Yabancı eğitim kurumlarının hiçbir şekilde devletle bağı yoktu.⁷¹ Bu dönemde artık modern tarzda eğitim veren okullar açılmış, eski medreseler önemini yitirmişti. Bu okullarda aklî ilimler okutulmuş, bununla beraber hayat şartlarına cevap veren bilgiler öğretilmiştir. O dönemde batı tarzında açılan bu okullar eski medresenin sahip olduğu konumunu elinden almıştır.⁷²

Osmanlı'da Batı düşüncesine sahip bireyler yetiştirmek için Batı tarzında okullar açmak, çalışmalar her ne kadar yapılmaya çalışılsa da yeterli olmamıştır. Uzun zamanlar İslam toplumunun eğitim sistemi olan geleneksel medreselerden Batı tarzında eğitim kurumlarına geçmek toplumda büyük bir etki meydana getirmiştir. Medreselerde yetişmiş âlimler ve eğitim veren hocaların Arapça ve dini ilimlerin öğrenilmesine ve geleneğin aktarımına katkılarını inkâr etmek mümkün değildir. Fakat medreselerde yalnız dini ilimlerin öğretilmesi, bununla beraber pozitif ilimlerin öğretilmemesi büyük bir eksikliktir. Fakat medreselerdeki eksiklikler olduğu gibi batı tarzı eğitim kurumlarındaki eksiklikler de göz ardı edilemez. Batı tarzında eğitim kurumları sadece akli ilimlere yönelmiş, dini ilimleri ihmal etmiştir. Halbuki asırlardır İslam'ın hâkim olduğu toplumda aklî ilimlerin yanında dini ilimler de okutulmalıdır. Sadece akli ilimler okutulsa dinden uzak bir nesil ortaya çıkar. Bunun yanında medrese tarzı yalnız dini ilimler okutulsa mutaassıp bilimsel gelişmelerden uzak bir nesil zuhur eder. Akli ve dini ilimlerin birlikte okutulması tarzında kurulan eğitim müesseseleriyle ideal bir toplum ve devlet inşa edilebilir.

1.3. XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Dergicilik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde son asır, gazete ve dergi faaliyetlerinin hız kazandığı, basın dünyasında hareketliliğin yaşandığı bir asırdır. Bu asırda basın hayatında özellikle gazete ve dergiler önemli bir yere sahiptir. Devletin içinde bulunduğu kötü vaziyet basın dünyasında hareketliliğin temel etkenlerindendir. Çünkü çıkarılan çoğu gazete ve dergide yayımlanan yazı ve makaleler devletin kötü gidişatına çözüm çareleri sunmak

⁷⁰ Yücer, Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl), 54.

⁷¹ Karal, Osmanlı Tarihi, 7/193.

⁷² Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 186.

maksadıyla kaleme alınmıştır. Bu sebeple çok farklı sahalarda devletin problemlerine çözüm üretecek gazete ve dergiler çıkarılmıştır. Bu kısımda Osmanlı son asır dergicilik faaliyetleri üzerinde durulacak ve kronolojik bir sırayla o asırda çıkarılan dergiler hakkında bilgi verilecektir.

İlk zamanlar Osmanlı'da çıkarılan gazete ve dergiler, hükümetin yaptığı faaliyetleri halka bildirmek gayesiyle çıkarılmışlardı. II. Mahmut zamanında yabancılara çıkarttığı gazetelerin etkisiyle, siyasi konuların halka aktarılmasında gazetelerin önemli bir araç olduğu anlaşılmıştır. O dönemde gazeteler devletin siyasi görüşlerini halka duyuran bir vasıta durumundaydı. Bu sayede halk siyasi mevzuları gazetelerden öğrenmiş oluyordu. Gerçi gazeteler halka siyasi mevzular hakkında bilgi veriyordu, fakat zamanla gazetelerin yanı sıra herhangi bir görüş ve fikri aktarmak ve o konuda analizler yapmak maksadıyla dergilere de ihtiyaç duyulmuştur. Bunun neticesinde dergiler de çıkmaya başlamıştır. Osmanlı'da 1849 senesinde ilk dergi olarak *Vakayı Tıbbiye* yayımlanmıştır. Daha sonraları birçok dergi yayımlanmıştır.⁷³

1862 yıllarında Münif Paşa Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Derneği'ni kurmuş, bu derneğin yayım organı olarak da *Mecmua-ı Fünûn Dergisi* çıkmıştır.⁷⁴ Bu dergide kaleme alınan yazılar Batının düşünce ve fikrini öğretmek maksadıyla yayımlanmıştır. Bu dergide Avrupa'daki popüler bazı dergi ve kitaplardan yapılan tercümeler yer almaktadır.⁷⁵ Batılılaşmayı savunan bu dergi, halkın bilmediği kurum ve kavramları halka öğretmeyi ve onları bu hususta bilgilendirmeyi amaç edinmiştir. Dergi batılı yabancı kavram ve terimlerin Türkçe karşılığının öğretilmesi ve bu kavramların kullanılması için ciddi bir çaba sarf etmiştir. Bu özelliklerinden dolayı *Mecmua-ı Fünun* ansiklopedik bilgi içeren bir dergidir.⁷⁶ Dergi Avrupa'da çok benimsenen *Revue des deux Mondes* adlı derginin bir cihette yansıması gibidir. *Mecmua-ı Fünûn*'da akli ilimler başta olmak üzere felsefe, tarih, coğrafya, eğitim, arkeoloji, iktisat, sağlık, maliye, sanayi, şehircilik, politika, basın ve kısmen edebiyat konuları ele alınmıştır.⁷⁷

1863 yılında Mehmet Refik tarafından *Mir'at Dergisi* çıkarılmıştır. Bu dergi ilk resimli dergidir. *Mir'at Dergisi* sadece üç sayı yayım yapabilmiştir. Yine Cemiyet-i Kitabet eliyle 1863 yılında *Mecmua-ı İber-i İntibah Dergisi* çıkarılmıştır. Dergi ancak sekiz sayı yayımlanmış, sonra kapanmış, 1865 senesinde *Mecmua-ı İbretnüma* ismiyle tekrar yayımlanmıştır. 1864 yılında yayımlanan *Ceride-i Askeriye* ilk askeri dergi olup

⁷³ Kenan Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2016, 9/74.

⁷⁴ Tefik Çavdar, "Mecmua-ı Fünun Üzerine", *Amme İdare Dergisi*, Haziran 1982, 15(2) /83-98.

⁷⁵ Abdullah Uçman, "Aşyan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/11.

⁷⁶ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1/126-132.

⁷⁷ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 78.

Harbiye Nezareti tarafından çıkarılmıştır. Dergide daha çok bilimsel yazılar yer almış, haberler ve askeri bilgiler kroki, çizelge, resim ve haritalar kullanılarak verilmiştir. 1865 yılında yayın hayatına başlayan *Takvim-i Ticaret* ise devletteki iktisat ve ticaret problemlerini ele alan önemli dergilerdendir. Dergi doğrudan devlet politikalarıyla ilgili hiçbir yayına yer vermemiş, dini mevzulara da mesafeli durmaya çalışmıştır.⁷⁸ 1860'lı yıllarda çıkarılan başka önemli dergiler de vardır. Bunlardan bazıları *Ayine-i Vatan*, *Muhip*, *Mecmua-ı Maârif*'tir.⁷⁹

Osmanlı son asır dergicilik faaliyetleri giderek hız kazanmış, 1870'li yıllarda dergicilik faaliyetlerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1870 yıllarında *Teodor Kasap*, *Diyojen* adlı ilk siyasi mizah dergisini yayımlamıştır.⁸⁰ Derginin çıkarılma amacı kamuoyunun ve hükümetin hedef ve isteklerini dile getirmek, ahlaki ve manevi değerlere yabancı olan şeylere tariz ve istihza ile hazır cevaplar vermektir.⁸¹ Fikir dergiciliği sahasında da önemli çalışmalar başlatılmıştır. Ali Suavi tarafından çıkarılan *Ulûm Dergisi* dönemin önemli fikir dergilerindendir. Bu dönemde çıkan teknik ve sanayi konularına ağırlık veren dergiler olmuş, *Hadika* adlı dergi bunlardan biridir. Bu dergi ekonomi konularını ele almış, bu sahada makaleler yayımlamıştır. *Hadika* okurlar tarafından ciddi talep görmediğinden kısa bir zaman sonra kapanmak mecburiyetinde kalmıştır.⁸²

1872 yıllarında Ahmet Mithat Efendi tarafından *Dağarcık Dergisi* çıkarılmıştır. Felsefe, edebiyat, fen, gibi konularda telif ve tercüme makaleler yayımlanan dergide, materyalist düşünce halkın seviyesine uygun tarzda sade ve gündelik bir dille halka aktarılmıştır. 1873 yıllarında *Çingiraklı Tatar* dönemin mizah dergilerinden olup Teodor Kasap tarafından yayımlanmıştır. Bu dergi Türkçe'nin haricinde birçok dilde de yayımlanmıştır. Aynı zamanda dergide, siyasi, sosyal, moda, ev hayatı gibi konularda birçok karikatür yayımlanmıştır. O dönemde çok sayıda dergiler yayımlanmış, onlardan bazıları şunlardır: *Ravzat'ül Maârif*, (1870-1871), *Revnak* (1873), *Nevadir-ül Âsar* (1873), *Medeniyet* (1874), *Keşkül* (1875), *Mir'ât-ı İber* (1876), *Çaylak* (1876), *Bahçe* (1878), *Yadigâr* (1878), *Derme-Çatma* (1878), *Mecmua-ı Ulûm* (1879).⁸³

Dergicilik faaliyetleri XIX yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hız kazanmış, o dönemde dergiler önemli iletişim aracı olarak kullanılmıştır. İlk zamanlar dergilerin çıkış amacı devletin siyaset gündemindeki konuları halka duyurmak ve onları

⁷⁸ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 79.

⁷⁹ Abbas Parmaksızoğlu, *Türk Gazetecilik ve Basın Tarihi*, (İstanbul: Dizer- konca Matbaası, 1959), 18-20.

⁸⁰ Hamdi Özdiş, *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)*, (İstanbul: Libra Yayıncılık, Haziran 2010), 81.

⁸¹ Cihangir Gündoğdu, "Diyojen Dergisi ve Dizini", *Müteferrika Dergisi*, Yaz 2009, 35/ 49-90.

⁸² Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 80.

⁸³ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 81.

yönlendirmek olmuştur. Daha sonraları ise dergiler sadece siyasi sahada değil, sosyal, ekonomi, eğitim, magazin, fikir ve düşünce gibi her alanda yayımlar yapmıştır. Bu sayede dergiler toplumun tüm kesimlerine hitap eden, birçok kitle tarafından takip edilen bir konuma sahip olmuştur. O dönemde çok önemli dergiler yayımlanmış, o dergiler vesilesiyle toplumun kültürel seviyesi artmıştır. Toplumun her sahadan haber alacağı ve aynı zamanda o sahalara katkı sağlayacağı zeminin oluşumunda dergilerin önemi büyüktür.

1.3.1. II. Abdülhamid Dönem Dergiciliği

Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Abdülhamid dönemi basın hayatında, önceki yıllara kıyasla sansürün şiddeti artmıştır.⁸⁴ Bu dönemde sansürün şiddetinin artmasına rağmen çıkan gazete ve dergilerin ömürleri uzun olmuştur. İlk zaman dergilerinde, ağır bir dil kullanırken bu dönemde daha sade bir dil kullanılmış, bunun neticesinde dergilerin tirajı yükselmiştir.⁸⁵ O dönemdeki sansürün artmasına rağmen süreli yayımlar sayesinde halk okuma alışkanlığı kazanmış, halkın kültür seviyesi yükselmiş ve dildeki sadeleşme hızlanmıştır.⁸⁶

Bu dönemde ilk ciddi edebiyat dergisi olarak bilinen *Mecmua-ı Ebuzziya*, Mehmet Tevfik Bey tarafından 1880-1912 yılları arasında çıkarılmıştır. 1884 senesinde fenni ve edebi konuları ele alan Menemenlizâde Mehmet Tahir ve Beşir Fuat tarafından çıkarılan *Haver Dergisi* de o dönemde çıkarılmıştır. Dergi ancak dört sayı yayım yapmıştır.⁸⁷ 1886 yıllarında Mizancı Murat tarafından çıkarılan *Mizan* dönemin önemli fikir dergilerindendir. Dergi siyasi, ekonomik ve özgürlüğe yönelik yazılarıyla okurların büyük ilgisini çekmiş, o zamanın hükümetinin bu ilgiden korkması sonucu 1894 yılında Mizancı Murat dergiyi kapatmak mecburiyetinde kalarak Mısır'a kaçmıştır. Osmanlıda dergicilik faaliyetlerinin yoğun olduğu 1880'li yıllar Türk dergiciliği için önemli bir dönemdir. *Mirât-ı Alem* (1881), *Hazine-i Evrâk* (1881), *Afak* (1882), *Mecmua-ı Âsâr*, (1882), *Orman ve Maâdin Mecmuası* (1884), *Vergi ve Arazi Mecmuası*, (1885), *Gayret* (1886), *Berk* (1886), *Nilüfer* (1887) ve *Manzara* (1887), *Eftal* gibi birçok dergi bu yıllarda yayım hayatına adım atmıştır.⁸⁸

Osmanlı'da II. Abdülhamid dönemi dergicilik faaliyetlerinin en önemli dergilerinden biri de *Servet-i Fünûn*'dur. Dergi 1891 yıllarında yayımlanmıştır. *Servet-i*

⁸⁴ Korkmaz Alemdar, "Türk Basını", *Türk Ansiklopedisi*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 32/65-68.

⁸⁵ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazeteciliği Tarihi Her Yönüyle Basın*, (Ankara: Güven Matbaası, 1971), 164-165.

⁸⁶ Ülkü Gürsoy, "II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Doğu-Batı Dergisi*, Ağustos, Eylül, Ekim 2008, 46/207-221.

⁸⁷ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849-1923", 81.

⁸⁸ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849-1923", 82.

Fünûn Dergisi padişahın maddi desteğini görmüştür.⁸⁹ Baba Tahir tarafından 1893 yılında çıkarılan *Mâlumât*, o dönemde yayım yapmış, önemli bir edebiyat dergisidir. Dergi *Servet-i Fünun Dergisi* ile birçok tartışmaya girmiştir. Ayrıca bu dergi eski edebiyatı savunmuş, bu doğrultuda yayım yapmıştır.⁹⁰

Yine bu dönemde çıkarılan başka dergiler de vardır. *Mektep* (1891), *Osmanlı Terakki-i Ziraât* (1894), *Mütâlaa* (1896), *İrtika* (1897), *Musavver Fen ve Edep* (1899), *Mecmua-ı Edebiye* (1899), *Resimli Ziraât Gazetesi* (1905), *Çocuk Bahçesi* (1905) bu dergilerden bazılarıdır. Osmanlı'da basında sansürün artmasıyla yurt dışına kaçan gazeteciler Avrupa'da 1860'ın sonlarına kadar birçok süreli yayım yapmışlardır. II. Abdülhamid döneminde otoriter idarenin artmasıyla 1880'lerin ikinci yarısından itibaren birçok yazar özgür bir şekilde yayım yapmak maksadıyla yurt dışına gitmiştir. Bu yazarlar Avrupa'da yayımladıkları süreli yayımlarla II. Abdülhamid'in politikalarını tenkit etmişlerdir. Jön Türkler olarak tanınan bu muhalif yazarlar Avrupa'da birçok dergi yayımlamışlardır.⁹¹

II. Abdülhamid döneminde yurt dışına kaçan gazeteci ve aydınların yazılarını yayımlandığı en önemli yayım organı Ahmet Rıza tarafından çıkarılan *Meşveret* dergisidir. Bu dergide, padişahın baskıcı yönetimini tenkit eden siyaset ve ekonomi içerikli birçok inceleme yazısı çıkmıştır.⁹² Mizancı Murat, 1895'te Avrupa'ya gitmiş, daha sonra Mısır'a geçerek *Mizan*'ı tekrar çıkarmıştır. Mizancı Murat Kahire'de bir süre yayımladıktan sonra buradan ayrılmak zorunda kalmış, *Mizan Dergisi* önce Paris'te, daha sonra ise Cenevre'de yayımlanmıştır. 1897 yılında Cenevre'de yayımlanan diğer önemli bir dergi ise Jön Türk yayımı olarak bilinen *Osmanlı* dergisidir. Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketlerini *Mizan* ve *Meşveret*'e göre daha sert ve eylemci bir çizgide devam ettirmiştir. Bu derginin yazı kadrosu büyük çoğunlukla asker kökenli kişilerden oluşmaktaydı.⁹³

II. Abdülhamid'in politikalarını eleştiren diğer bir dergi de 1902'de Paris'te yayımlanan *Şûrây-ı Ümmet*'tir. Bu derginin amacı, merkezîyetçiliği savunma ve 1876 anayasasının yeniden yürürlüğe girmesi talebidir. Yine o dönemde çıkarılan *İçtihad* dergisi ise 1904 yılında muhalif bir aydın olan ve materyalist görüşleri savunan Abdullah Cevdet tarafından İsviçre ve Kahire'de çıkartılmıştır. Prens Sabahattin tarafından 1906 yılında Paris'te çıkarılan *Terakki* de önemli bir diğer dergidir. Bu dergi

⁸⁹ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, (İstanbul: Pozitif Yayınları, Ağustos 2006), 65.

⁹⁰ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 83.

⁹¹ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 83.

⁹² Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, Kasım 2003), 42.

⁹³ Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1995), 188-189.

ademi merkezîyet düşüncesinin yayım organı olmuş, teşebbüs-i şahsî, ademi merkezîyet ve ilmi içtima düşüncesini savunmuştur.⁹⁴

Osmanlı Devleti'nde II Abdülhamid dönemi basında sansürün şiddetli olduğu bir zamandır. Buna rağmen o dönemde basın hayatında birçok dergi yayımlanmıştır. Özellikle ziraat ve edebiyat dergileri açısından zenginliğin yaşandığı yıllardır. O dönemde siyasi, ekonomi ve fikir dergileri ise sansürün şiddetinden dolayı yok denecek kadar azalmıştır. II. Abdülhamid dönemi ağır sansür şartlarında rahatça hareket edemeyen gazetecilerin yurt dışına kaçıp buralarda yayımcılık yaptığı senelerdir. Bu dönemde dergicilik açısından önemli bir zenginlik kaynağı ise yurt dışı dergiciliğinde tartışılan siyasi ve ekonomi mevzular olmuştur. Bunun yanı sıra yurt dışında yayım yapan dergilerde yönetimi doğrudan eleştiren yayımlar da yapılmıştır.

1.3.2. II. Meşrutîyet Dönemi Dergiciliği

II. Meşrutîyetin ilanından sonra düşünce ve fikir hürriyeti zemini meydana gelmiş, bu özgürlük ortamında dergilerin sayısında önemli bir artış olmuştur. Bu dönemde dergicilik faaliyetleri Anadolu'da yaygın bir şekilde görülmüştür.⁹⁵ II. Meşrutîyet zamanında çıkarılan süreli yayımların çoğunlukla ömrü kısa olmuştur.⁹⁶ II. Meşrutîyet'in ilanı ile basın hayatında bir hareketlilik yaşanmıştır. Özgürlük ortamının yaşandığı bu dönemde Osmanlı'da birçok dergi çıkarılmıştır. Yine bu dönemde dergilerde ihtisaslaşma meydana gelmiş, dergilerin içeriği ve kalitesi ilk zamanlara göre bir hayli gelişmiştir. Özellikle bu dönemde yayımlanan dergiler, iktisat, ziraat, sanayi, fikir, edebî ve magazin, Türkçü, İslamcı, sosyalist, kadın, mizah, tiyatro ve sinema, spor gibi konularda yazılar yayımlanmıştır. Osmanlıda II. Meşrutîyet'in ilanı ile dönemin aydınları devletin geri kalmasının sebebinin iktisadî politikaların başarısızlığından kaynaklandığı görüşünü savunmuşlardır. Bu duruma çözüm olmak maksadıyla, *Ulum-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmuası*, *Osmanlı Ziraât ve Ticaret Gazetesi*, *İktisâdiyat Mecmuası* ve *Ticareti Umumiye Mecmuası* gibi iktisat dergileri yayımlanmıştır. Devletin uygulaması gereken politikaların neler olması gerektiği tartışılan bu dergilerde, iktisadî kalkınmaya yönelik çeşitli reçeteler tavsiye edilmiştir.⁹⁷

Osmanlı'da II. Meşrutîyet'in ilanı ile özgürlük ortamı önceki döneme göre daha da artmış, bu sebeple fikir dergilerinde hareketlilik yaşanmıştır. Sultan II. Abdülhamid

⁹⁴ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 84.

⁹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Hürriyeti Beklerken İkinci Meşrutîyet Basımı*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ağustos 2010), 8-20.

⁹⁶ Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutîyet Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1/116.

⁹⁷ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 100.

döneminde şiddetli sansür sebebiyle yurt dışına giden ve oralarda yayım yapan gazeteciler yurda tekrar dönmüş, birçok fikir dergisi çıkartmışlardır. Bununla birlikte sosyoloji ve felsefe alanlarında ilk dergi örnekleri de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dergilerde fikri ve sosyolojik konularda önemli yazılar kaleme alınmıştır. Osmanlı'da II. Meşrutiyetin ilanı ile zihni canlanma yaşanmış, bunun neticesinde önemli düşünce ekolleri ortaya çıkmıştır. Türkçü, İslamcı ve sosyalist düşünceyi savunan fikir dergileri çıkarılmış, bu dergiler savundukları düşünce ekolleri kapsamında yayım programları oluşturmuşlardır.⁹⁸

1908 II. Meşrutiyet ilanı ile İttihad ve Terakki Fırkası yönetimde etkinliğini artırmış, bu fırkanın savunduğu ve benimsediği düşünce akımı olan Türkçülük bu dönem dergilerinde çok baskın bir şekilde görülmüştür. Yine o dönemde sosyalist fikirleri savunan sosyalist dergiler ise Osmanlı'da yeni yeni görülmeye başlanan sosyalist düşünceyi ülkede yaymak için çaba göstermişlerdir. Bu dergilerin yayım politikalarını ise daha çok işçi sorunları oluşturmuş ve işçilerin şartlarının iyileştirilmesini savunmuşlar ve sosyalizmin ülkede tatbik edilmesi için yayımlar yapmışlardır. Diğer taraftan da İslamcı dergiler ülkede İslami düşüncenin tekrar hâkim olması ve ülkede yaşanan sorunlara İslami çözümler üretmek amacıyla birçok yayım yapmışlardır.⁹⁹

1.3.3. İslamcı Dergiler

Bir zamanlar cihanın en güçlü unsuru olan Müslümanlar maalesef bugün sefalet içindedir. Önceki zamanlarda medeniyet mamuresi olan olan İslam beldeleri şimdi harabe ve virane haline gelmiştir. İsanlık tarihinde cesaret ve kahramanlıkla tanınan Müslümanlar bugün tembellik girdabına düşmüştür. Çünkü evvelki Müslümanlar hakikata aşık, şimdiki ise hurafelerin esiri olmuştur. Önceki Müslümanların dini, onlara çalışmayı emrediyordu, şimdiki Müslümanların akideleri ise kendilerini zulmet ve hüsrana sürüklemektedir.¹⁰⁰

İslâmcı düşünce, İslâm dünyasının batı karşısında geri kalma sebeplerini ortaya koymak ve bu sebepleri ortadan kaldırmak için İslâmi ölçüleri benimsemektir. Bu düşünce sahiplerine göre, maddî kalkınmayı teşvik eden islami değerleri öne çıkarmak, İslâm dinin özüne dönmek, içtihat mekanizmasını yeniden işletmek ve ilim ve tekniğe önem vermek gerektir. İslâmcı düşüncenin ortaya çıkış sebeplerinden biri de İslâm dini

⁹⁸ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 100-101.

⁹⁹ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 101

¹⁰⁰ İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (İstanbul Dergâh: Yayınları, Mayıs 2018), 84.

ve uygarlığı aleyhinde çalışan şarkiyatçı yorumlara, ideolojik ve felsefî akımlara karşı fikrî mücadele vermektir.¹⁰¹

Osmanlı son dönem dergicilik faaliyetleri içinde İslamcılık düşüncesini savunan çok önemli dergiler ortaya çıkmıştır. Eşref Edip'in 1908 yılında çıkardığı *Sırat-ı Müstakim* (1912'den sonra Sebîlürreşâd) bu dergilerin önde gelenlerindendir. Bu dergi devlet yönetiminde ve toplum hayatında dini esasları ön planda tutan, ülke sorunlarının İslami çözümlerle mümkün olduğu düşüncesini savunan bir yayım politikası izlemiştir.¹⁰² *Sırat-ı Müstakim*, dinin terakkiye engel olmadığı düşüncesini savunmuştur. Müslümanları fakirliğe, tembelliğe ve sefaletle düşüren bir din anlayışına karşı çıkmıştır. Müslümanların bu fani dünya için çalışmasını uygun görmeyen, onlara "bir lokma bir hırka" düşüncesini öneren din anlayışını şiddetle tenkit etmiştir. Müslümanların Tarım, ticaret ve sanayi gibi iktisadi teşebbüslerinin İslam dini açısından ehemmiyeti üzerinde durmuştur. Müslümanları ticarete, helal kazanca ve servete teşvik etmiştir. *Sırat-ı Müstakim*'de daha fazla modernist İslam görüşleri baskın iken *Sebîlürreşâd*'da ise gelenekçi İslam düşüncesi hâkim olmuştur.¹⁰³ Dergi, İslamcı bir yayım politikası benimsemiş, bütün sayılarında taviz vermeden bu politikayı devam ettirmiştir. Bu sebeple tüm İslam coğrafyasında büyük bir ilgi görmüştür.¹⁰⁴

O dönem İslamcı dergilerden biri de 1908 yılında yayımlanan *Beyân'ül Hak*'tır. Bu dergide İslam konularının yanı sıra güncel konular da yer almıştır.¹⁰⁵ Bu derginin çıkarılma amacı dini inançların kuvvetlenmesi ve ahlakın yüceltilmesi olarak beyan edilmiştir. Ayrıca dergide İslam toplumunun ekonomi alanında güçlenmesine yönelik yazılar da mevcuttur.¹⁰⁶ 1909 senesinde yayımlanan İslamcı dergilerden *Ceride-i Sûfiyye* ise, 1919 yılına kadar yayım yapan o dönemin önemli dergilerindendir. *Ceride-i Sûfiyye* dergisinin Sebîlürreşâd ve *Beyan'ül Hak* gibi dergilerden farkı ise, bu derginin tarikat mevzularına daha çok yer vermesidir. Ayrıca dergide tarikat ve tasavvuf hayatını olumsuz etkileyen sorunlar da ele alınmıştır.¹⁰⁷

1910 yıllarında Filibeli Ahmet Hilmi tarafından yayımlanan *Hikmet* adlı dergi, o dönemin İslamcı dergilerinden bir diğeridir. Bu dergi İttihadı İslam fikrini savunmuş, bu beyanda yazılar yayımlamıştır. Derginin amacı İslam alemini birlik beraberliğe

¹⁰¹ İlhan Kutkuer, "İslamcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/65.

¹⁰² Hülya Baykal, *Türk Basın Tarihi 1831-1923*, (İstanbul: Afa Matbaacılık, 1990), 220-221.

¹⁰³ Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı", *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)*, (İstanbul: Gelişim Yayınları, 1984), 20-21.

¹⁰⁴ Mustafa Özçelik, "Sırat-ı Müstakim-Sebîlürreşâd Dergisi", *Değirmen dergisi*, Ocak-Haziran 2012, 9(29-30-31)/16-17.

¹⁰⁵ Ekrem Bektaş, "Beyan'ül Hak", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/34-35.

¹⁰⁶ Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı", 20.

¹⁰⁷ Mustafa Kara, "Ceride-i Sufiyye" *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/410.

davet ederek İslam birliğini kurmaktır.¹⁰⁸ Ayrıca *Hikmet* dergisi, İslam birliğini savunmakla beraber Osmanlı içinde kültür milliyetçiliği doğrultusunda yayımlar da yapmıştır. Dergide birçok mevzu ele alınmış, belli başlı mevzular; din, hikmet, tasavvuf, bâtinîlik, edebiyat, sosyoloji, iktisat, İslam alemi, ahval-i umumiye, kadın, biyografi, hatırat, tefrikalar ve güncel olaylardır.¹⁰⁹ Bu bahsedilen İslamcı dergilerin dışında başka dini içerikli yayım yapan dergiler de vardır. *Sâdây-ı Hak*, *Ceride-i İlmiye*, *Mahfil*, *el- Medâris*, *Cihân-ı İslam* bu dergilerdendir.¹¹⁰

1.3.4. Sebîlürreşâd Dergisi

Osmanlı devletinde II. Meşrutiyet'in ilanıyla birçok alanda hürriyet zemini oluşmuş, düşünce ve fikirleri serbestçe ifade etmek maksadıyla birçok gazete ve dergi çıkarılmış, dönemin aydın ve düşünürleri, düşünce ve fikirleri bu gazete ve dergilerde yayımlama imkânı bulmuştur. O dönemde devleti ve milleti bulunduğu kötü durumdan kurtarmak maksadıyla birçok fikir ve düşünce akımları ortaya çıkmıştır. Bu düşünce akımları devletin içinde bulunduğu problemlere çözüm amacıyla fikir ve düşüncelerini çeşitli dergilerde yayımlamıştır. O dönemde İslamcı düşünceye sahip olan *Sebîlürreşâd Dergisi* de bunların önde gelenlerindendir.¹¹¹

Osmanlı Devleti bulunduğu kötü vaziyetten kurtulmak amacıyla birçok yollara tevessül eylemiş, özellikle devletin kurumlarında Batılılaşma odaklı yenilik faaliyetleri yapmıştır. Fakat Batılılaşma fikri devletin ve milletin bütünü tarafından kabul görmemiş, devleti yıkılmaya doğru giden süreçten kurtaramamıştır. Bununla birlikte devleti kötü gidişattan kurtarmak amacıyla farklı düşünce akımları da ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlerinden biri İslamcılık düşüncesidir. İslamcı düşünceyi savunan dergilerin başında gelen Sebîlürreşâd dergisinde, İslamcı fikre sahip dönemin aydın ve düşünürleri devleti ve milleti bulunduğu kötü vaziyetten kurtarmanın yolunun İslami ölçüler olduğu görüşünü savunmuşlardır. Onlara göre, eğer devlet ve toplumda yeni bir düzenlemeye gidilecekse, İslami ölçüler esas alınmalı ve ona göre düzenlemeler yapılmalıdır. İslami ölçüler esas alınmadan yapılacak yenilikler ve düzenlemeler problemlere çözüm üretemez. Aksine daha fazla toplumsal problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir.¹¹²

¹⁰⁸ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 102.

¹⁰⁹ Atilla Çetin, "Hikmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/ 519-520.

¹¹⁰ Aslı Yapar Gönenç, "Türkiye'de Dergiciliğin Tarihîsel Gelişimi", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2007, 29/66.

¹¹¹ Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı", 20.

¹¹² Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923", 101

İslamcılık düşüncesinin en büyük hedeflerinden biri de İttihad-ı İslam fikridir. İslam coğrafyasındaki bütün İslam Devletlerini bir çatı altında toplamak, maddi ve manevi kazanımlarından istifade etmek amacını taşıyan bu düşünce Müslümanları bulunduğu kötü vaziyetten kurtarmak için zaruri bir çaredir.¹¹³ İslamcı düşüncenin ve özelde Sebîlürreşâd dergisinin düşünce ve fikirlerini icmalen beyandan sonra Sebîlürreşâd dergisinin, yayım hayatı, derginin içeriği, derginin yazar kadrosu hakkında bilgi verilecektir.

1.3.5. Sebîlürreşâd Dergisi'nin Yayım Hayatı

Sebîlürreşâd dergisi, 27 Ağustos 1908 yılıyla 5 Mart 1925 yılları arasında yayın yapmıştır. Derginin ilk 182 sayısı (1-7. ciltler) *Sırât-ı Müstakîm* adıyla yayın yapmıştır. Derginin sonraki 459 sayısı (8-25. ciltler) "*Sebîlürreşâd*" adıyla toplam 641 sayı yayınlanmıştır. Derginin bu ilk yayın devresi, siyasi sebeplerle kapatılmasıyla sona ermiştir. Dergi 22 yıllık mecburi bir aradan sonra, 1948-1966 yıllarında tekrar *Sebîlürreşâd* adıyla 362 sayı daha yayın yapmıştır. *Sırât-ı Müstakîm*'in ilk sayısı, Meşrutiyet'in ilanından (23 Temmuz 1908) otuz beş gün sonra, 27 Ağustos 1908 Perşembe tarihi ile İstanbul'da yayınlanmıştır. Kurucuları Ebu'l-Ulâ Zeynelabidin ve H. Eşref Edip'tir. Derginin başyazarı Mehmet Âkif Bey olarak bilinmektedir. Daha sonra *Safâhat* adlı şiirleri, bu dergide yayınlanmıştır. Bununla birlikte Âkif her sayıda, tercümeler ve yazılar yayınlanmıştır. Daha sonraki zamanlarda ise dergi ile Âkif Bey daima beraber hatırlanmıştır.¹¹⁴

Dergi haftada bir yayın yapmış, ortalama on altı sayfa olarak çıkmıştır. Ayrıca dergide bazı sayılar hariç fotoğraf, resim gibi görsel malzemeler de kullanılmıştır. Dergi İstanbul'da Matbaa-i Âmiriye, Hilal, Matbaa-i Hayriyye, Mesâi, Tevsi-i Tıbbât, Âmedî, Hukuk, Necmi İstikbal, İkaz, Evkâf-ı İslamiye, Kastamonu'da Vilayet, Kayseri'de Liva, Ankara'da Matbuat ve İstihbârât, İkaz ve Ali Şükrü matbaalarında basılmıştır.¹¹⁵

1.3.6. Derginin İçeriği

II. Meşrutiyet' in ilanından sonra yayım hayatına başlayan *Sebîlürreşâd* dergisi, 1908-1925 yılları ki fikri ve siyasi açıdan çalkantılı bir zaman dilimi arasında yayınlarını gerçekleştirmiştir. O yıllar meşrutiyet ve meşveret tartışmalarının gündemde olduğu yıllardır. *Sebîlürreşâd* dergisi meşrutiyeti savunmuş, ayet ve hadislerden nakillerle meşrutiyetin İslam'a uygunluğunu anlatmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin

¹¹³ Âdem Efe, "Sebîlürreşâd Dergisi", TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV yayınları 2009), 36/51.

¹¹⁴ M. Ertuğrul Düzdağ, *Sebîlürreşâd dergisi*, (İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No. 218), 1/ X.

¹¹⁵ Efe, "Sebîlürreşâd Dergisi", 251.

dağılma sürecine girdiği dönemde Osmanlı memleketlerinin ve bütün Müslümanların birliği üzerinde durulmuş, bunun için eşitlik, kardeşlik, birlik ve kuvvet hazırlamak hususunda teşvik edici yazılar yayınlanmıştır. Ayrıca bu düşünceye zıt olan kavmiyetçilik fikriyle mücadeleye girilmiştir. Dergi özellikle gazete, dergi ve kitaplardaki dini ve ahlaki değerlere zıt fikirlere cephe almıştır. Abdullah Cevdet başta olmak üzere Batıcılık taraftarlarıyla mücadele edilmiş, Batı medeniyetini bütünüyle alma fikrini savunan aydınlar karşı çıkmıştır. Batı'nın bilim ve teknolojisinin tereddütsüz alınabileceği savunulmuş, bunun yanında Türk İslam toplum yapısının da yabancı kültürlerle karşı korunması lazım geldiği vurgulanmıştır.¹¹⁶

Dergide üzerinde en çok durulan mevzular şunlardır: İslam dünyasının niçin gerilediği, Müslümanların nasıl kalkınacağı, İslam dininin terakkiye engel olup olmadığı, İttihad-ı İslam, bilimle İslam arasında çatışma var mıdır, kadın hakları, din-dünya ilişkisi, din- devlet ilişkisi, içtihat gerekli midir gibi temel mevzular. Bu temel mevzular hakkında fikir beyan eden yazarlar İslam'ı anlatma biçiminin ve dini ilimlerin modern çağın ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda yeniden ele alınması lüzumu üzerinde durmuşlardır. Dergide Muhammed Abdûh, Ferit Vecdi ve Abdülaziz Çaviş gibi yazarlar çağdaş İslam düşüncesinde etkili olmuşlardır. Akli ön plana çıkaran ve dini ıslahın yapılması gereği üzerinde duran yazarların fikirleri ciddi taraftar toplamıştır. Dinin bid'at ve hurafelerden temizlenerek aslına döndürülmesini, değişen dünya şartlarında İslam'ın dinamizm ve otoritesini temsil eden içtihadın lüzumunu savunan yazarlar olduğu gibi içtihada karşı çıkan yazarlar da olmuştur. Zaman zaman bu iki taraf arasında tartışmalar da meydana gelmiştir.¹¹⁷

1.3.7. Derginin Yazar Kadrosu

İslamcı düşünceyi savunan en önemli dergilerden biri olan *Sebilürreşâd* dergisinde, İslamcı düşünceye sahip o dönemin aydın ve yazarlarından birçoğu yazılar kaleme almışlardır. Temel İslamcı düşüncede aynı çatı altında toplanan bu yazarlar, birçok farklı saha ve mevzularda görüş ve fikirlerini beyan etmişlerdir. *Sebilürreşâd*'ın yazar kadrosu oldukça zengindir. O dönem büyük âlimlerinden, çağdaş aydınlarından, düşünce ve fikir yazarlarından müteşekkil bir yazar kadrosuna sahiptir. Bunun içindir ki gerek yurt içinde gerek yurtdışında ciddi bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. İslamcı düşünce bütün İslam coğrafyasında etkisini göstermiş, bu düşünceye sahip yazar ve aydınlar uzun yıllar bu düşünceye hizmet etmişlerdir. Bu kısımda *Sebilürreşâd*'da yazı

¹¹⁶ Efe, "Sebilürreşâd Dergisi", 252.

¹¹⁷ Efe, "Sebilürreşâd Dergisi", 253.

kaleme almış, İslamcı düşünceye sahip yazarlardan ayrıntılı bahis açmak mümkün olmasa da en azından onları hatırlamak maksadıyla isimleri zikredilecektir.

Sebilürreşad dergisinde yazı ve makale kaleme almış, yüksek tahrir heyeti arasında bulunan büyük üstatlarımız; Manastırlı İsmail Hakkı, Şeyhülislâm Musa Kâzım, Mehmet Âkif, Bereketzâde İsmail Hakkı, Kamil Miras, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Ebu'l-Ulâ Mardin, Ferit Kam, Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Elmalılı Mehmet Hamdi Yazır , Mahmut Es'ad, Fatin Gökmen, Mardinîzâde Ârif, Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim, Mehmet Ali Aynî, Hâlim Sâbit, Ahmet Hamdi Akseki, Kemâlzâde Ali Ekrem, Mehmet Tâhir Bursalı, Tâhir Mevlevî, Mahmut Yâzır, Yusuf Ziya Çağlı, Naim Hâzım, Ahmet Nazmi, Muharrem Feyzi Tugay, Abdürreşid İbrahim, Ağaoğlu Ahmed, Yusuf Akçura, Ayaz İshakî, Alay Müftüsü Mehmet Fahreddin, Ispartalı Hakkı, Mehmet Şevket, Halil Hâlit, Debistân-i İrâniyan müdürü Mehmet Tevfik, Süreyya Saltuk, Resulzâde Emin, Ömer Rıza Doğrul, Yakup Kırımlı gibi şahsiyetlerdir.¹¹⁸

¹¹⁸ Düzdağ, *Sebilürreşad* dergisi, X.

İKİNCİ BÖLÜM

SEBÎLÜRREŞÂD DERGİSİNDE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN BAZI KELÂMİ GÖRÜŞLERİ

2.1. İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İslam Düşüncesinde Farklı Yaklaşımlar

2.1.1. Ehl-i sünnet ve Ehl-i bid'at

“Sünnet” kelimesi lügatte yol, gidiş, tarz, adet anlamlarına gelmektedir. İstilah olarak sünnet, Kur'an'dan sonra dinin ikinci temel kaynağı anlamında kullanılmıştır. Ehl-i sünnet ise sünnete mensup olanlar demektir. Ehl-i sünnet ifadesinde yer alan sünnet ifadesi iki manada kullanılmıştır. Birincisi metot, diğeri ise Hz. Peygamber'in hadîsi, O'nun sünnetidir. Kelimenin birinci manasıyla Ehl-i sünnet, müteşabihatın derinliklerine dalmaksızın, sahabe ve tâbiûnun takip ettikleri teslimiyetçi metodu, başka bir ifadeyle Hz. Peygamber ile ashabının akaid sahasındaki takip ettikleri yolu izleyenleri ifade eder. Sünnet kelimesinin ifade ettiği ikinci anlamıyla Ehl-i sünnet, Hz Peygamberden rivayet edilen hadîslere tevîl etmeksizin inananları ifade eder.¹¹⁹

Kelâm ilminde *sünnet* kavramı, İslam'a uymayan, Hz. peygamber ve sahabe döneminde bulunmayan yeni dini anlayış ve uygulamalar manasına gelen *bid'at* kavramının zıddı olarak kullanılmıştır. Ehl-i sünnet kavramı, sünnetin sahibi, sünnete mensup ve sünneti temsil eden manalarına gelmektedir. İslami ilimlerde ise, ebedi kurtuluş için Hz. Peygamber'in ve sahabenin yolunun takip edilmesine inanan ve Ümmeti Muhammed'in büyük çoğunluğunu oluşturan Müslümanları ifade etmektedir.¹²⁰ Ehl-i sünnet, Kur'an ve sünneti esas alan, akli nakle tâbi kılan mezheptir. Din hususunda temel esas vahye tabi olmaktır. Ehl-i sünnet akli vahye tâbi kılarak vahiy ve akıl arasında bir denge kurmuştur.¹²¹

Bid'at kavramı istilah olarak, asrı saadet sahabe ve tâbiîn döneminde bulunmayan, akait ve amel mevzuunda yeni ortaya çıkan hususları ifade etmek için kullanılmakla birlikte kelâm ilminde, sünnetin zıddı olarak kullanılmıştır. Buna binaen Ehl-i bid'at, Hz. Muhammed'den sonra akli esas alarak nasları tevîl etmek suretiyle

¹¹⁹ Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, (Erzurum: Kültür Eğitim Yayınevi, 2001), 37-40.

¹²⁰ Hasan Gümüşoğlu, *İslam Akaidi ve Kelâm*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, Şubat 2019), 73.

¹²¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 10/ 528.

Müslüman çoğunluğundan farklı bir takım itikadi görüşleri kabul edenler şeklinde ifade edilmiştir.¹²² Ehl-i bid'at; nasların zahiri manalarının akla uygun olmadığı zannıyla teville giden, felsefî düşünceleri mutlak doğru kabul edip nasları onlara tabi kılan, Kur'an ve Sünnet'i kendi siyasî ve ideolojik düşüncelerine göre yorumlamaya çalışan kişilerdir.¹²³

Ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at kavramı hakkında İslam âlimleri birçok izahta bulunmuştur. Bu kavramların çerçevesini çizmek için çok gayret etmişlerdir. Bir kısım çerçeveyi geniş tutarken bir kısım ise çok dar bir çerçevede meseleyi değerlendirmişlerdir.

İzmirli'ye göre, Ehl-i sünnet, Hz. Peygamber'in sünneti üzere olup, Hz. Peygamber ve sahabenin itikatları gibi inanca sahip bulunan kişilerdir. İzmirli Ehl-i cemaat kavramını da dinde tefrikada bulunmayıp, cemaatten ayrılmayan kişiler olarak tarif etmiştir. Ehl-i sünnetin kaynağı kitap ve sünnet olduğunu ifade eden İzmirli, daima kitap ve sünnete uygun olan sarîh akla uymanın ehemmiyetinden bahsetmiştir. Müslümanların istikamet üzere gitmesinin ancak kitap ve sünnete uymakla ve kitap ve sünneti doğru anlayacak sarîh akılla mümkün olacağını beyan etmiştir. Aksi takdirde istikameti muhafaza etmenin mümkün olunamayacağını, Ehl-i sünnet ve cemaat çizgisinde bulunulamayacağını savunmuştur.¹²⁴

İzmirli Ehl-i sünnet ve bid'at tarifiyle her iki fırkanın çerçevesini çizmiştir. Daha sonra bu istikamette bu iki fırka içinde bulunanları zikretmiştir. Ehl-i sünneti, peygamberin sünneti ve sahabenin takip ettiği yolda gidenler olarak tarif ederken, bunların haricinde kalanları ise ehl-i bid'at olarak isimlendirmiştir.¹²⁵ Ehl-i sünneti kendi içinde Ehl-i sünnet-i hasa ve Ehl-i sünnet-i amme şeklinde ikiye ayıran İzmirli, sünnete tam ittiba eden ve sünnette kusuru olmayanları Ehl-i sünnet-i hasa ile tesmiye etmiştir. Bu sınıfa dahil olanlar Selefi ümmet, Ebu Hanife, İmam Mâlik, İmam Şâfi, Ahmet b. Hanbel gibi zatlar ve onlara intisap edenlerdir. Sünnette kusur olanları ise Ehl-i sünnet-i amme olarak isimlendirmiştir. Bunlar ise Ebu Muhammed Abdullah bin Said bin Küllâb el-Basrî'ye intisap eden Küllâbiyye ve Ebu-l Hasen el-Eş'arî'ye intisap eden Eş'arîyedir. Ehl-i bid'at, Hz. Peygamber'in sünnetini terk eden, bozan ve değiştirenlerdir. Ehl-i bid'at çoktur. Belli başlıcası şunlardır: Râfiziye, Kaderiye, Mürcie, Cehmiye, Maârîka.¹²⁶

¹²² Gümüüşoğlu, *İslam Akaidi ve Kelâm*, 74.

¹²³ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Bid'at", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 10/ 5001.

¹²⁴ İzmirli İsmail Hakkı, "Ehl-i sünnet ve Ehl-i bid'at, Kelâm, Tasavvuf", *Sebilürreşâd dergisi*, (İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No.218), 14(340)/11.

¹²⁵ İzmirli, *Muhassal*, Haz. Refik Ergin, (İstanbul: Ötüken Neşriyat 2014), 97.

¹²⁶ İzmirli, "Ehl-i sünnet ve Ehl-i bid'at, Kelâm, Tasavvuf", 13.

İzmirliye göre, her bid'at dalalettir. Her ehl-i bid'at hak yoldan sapmıştır. Fakat her ehl-i bid'at, ehl-i cehennem değildir. Ehl-i bid'at niyetine göre mazur veya cezaya müstahak olur. Hiçbir şekilde Hz. Peygamber'e muhalefet tasavvurunda bulunmamış ise, hakka isabet edemediğinden dolayı mazur olur. Fakat maksadı hakkı aramak olmayıp, fesada, nifak ve ilhada müteveccih olan ehl-i bid'at azaba müstahak olur.¹²⁷

2.1.2. Selefiyye

Sözlükte “önce gelmek, geçmek, geçmişte kalmak” manasına gelen “selef (sülûf)” kelimesinden gelmektedir. Terim olarak Selef, fazilet ve ilim yönünden Müslümanların önde gelenleri olarak bilinen sahabe ve tâbiîn için ifade edilir.¹²⁸ Selefiyye mezhebi, kadim âlimlerin, ilk Müslüman büyüklerinin takip ettiği yol manasına gelir. Selef mezhebine mensup şahısların aldıkları diğer bazı isimler şunlardır: Eseriye, Ehl-i Hadîs, Sıfâtiye, İsbâtiye.¹²⁹ Selefiyye, sahabe, tâbiîn, fakih ve muhaddislerin yolunda giden, “Ehl-i sünnet-i hâssa” olarak da isimlendirilen zümredir.¹³⁰

Selefiyye, İslam dininin inanç ve ibadetlerinin bütünü ancak naslar yoluyla bilinir ve ortaya konulur görüşünü savunmuştur. Selefiyye'ye göre, Yüce Allah, inanç esaslarını vahiyle haber verdiği gibi onları ispat eden aklî delilleri de yine naslarla bildirmiştir. Naslarda bulunan delilleri anlama çabası dışında başka deliller bulmaya ihtiyaç yoktur. Selefiyye, aklî ve naklî delil ayırımına gitmemiştir. Onlara göre, Akıl ve nakil birbirine uygunluk gösterir. Selefîler, bid'at ve hurafeleri şiddetle tenkit etmişler, cedel metodu aleyhindeki tavırlarıyla öne çıkmışlardır.¹³¹

İzmirli'ye göre, Selefiyye, sahabenin Hz. Peygamber'den, tâbiînin sahabeden, tebei tâbiînin de tâbiînden doğrudan gördükleri ve aldıkları mezhep olarak tanımlamıştır. Müctehid imamları da Selefiyye mezhebine dahil etmiştir. İzmirli Selef mezhebinin daima hayatdar olduğu ve olacağı görüşünü benimsemiştir. Her asırda tabiileri az da olsa Selefî düşüncenin var olduğunu savunmuştur. Ona göre, Selef mezhebine tabi olanlar seçilmiş mümtaz bir zümredir. Her asırda seçilmiş bu sınıf, ilimlerin en faydalısı olan fıkıh ilmiyle meşgul olmuştur. İlimlerin en üstünü olan ilmi tevhit ve sıfatla iktifa edip, tartışmaya açık meselelerle iştigal etmemiştir. Felsefe, tasavvuf, kelâmın sapkınlığa götüren meseleleriyle meşgul olmamıştır.¹³²

¹²⁷ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, Hazırlayan: Melikşah Sezen, (İstanbul: Çizgi yayınları, Ocak 2022), 145-146.

¹²⁸ M. Sait Özervarlı, “Selefiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2009), 36/399.

¹²⁹ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, (İstanbul: Dergâh yayınları, 2021), 31.

¹³⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassal*, 59.

¹³¹ M. Sait Özervarlı, “Selefilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2009), 36/402.

¹³² İsmail Hakkı İzmirli, “İslâm'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita”, *Sebîlürreşâd Dergisi*, (İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No. 218), 14(342) / 33.

İzmirli'ye göre, Selef mezhebinin usûl ve meseleleri zamana göre değişiklik göstermez. Yalnız lüzum görüldüğü kadarıyla vesileler demek olan yeni deliller bulunabilir. Selef mezhebinde yenilik ancak delillerdedir, yoksa usûllerde, meselelerde değildir. Selef mezhebi, insanların ihtiyacı olarak ortaya çıkmış asrın faydalı ilimlerini hürmetle karşılar. Kelâm ve tasavvufun kapalı meseleleriyle uğraşmaz. Selefiyye mezhebi, mütekelliminin cüz'ün lâyeteccezzâ, cevher ve araz, kadîmin havâdisten hâli olması gibi meseleleriyle, mutasavvıfenin vahdet-i vücud, şuhûdu kader, hazarât-ı hams gibi meseleleriyle asla meşgul olmaz.¹³³

Selefiyyenin yolu Kur'an yoludur. Kur'an yolu yaratıcının varlığına gökteki ve yerdeki cisimlerin bölümleriyle delil çıkararak derinleşmeyi terk etmektir. Yani çekişmeye sebep olan ve çözümü zor olan meselelerle uğraşmamaktır. Ancak Kur'an'ın gösterdiği şekilde akli ve nakli delillerle dini akideleri ispat etmektir. En sağlam yol budur.¹³⁴

İzmirli Selef mezhebinin bütün İslam beldelerinde kabul gördüğünü, ancak Eş'arî mezhebinin ortaya çıkmasıyla geri kaldığı fikrini savunmuştur. Hicri sekizinci asırda İbn Teymiyye ve öğrencileri, özellikle de İbn Kayyım el- Cezviyye Selefiyye mezhebinin yayılması için çok gayret etmişlerse de dört mezhep imamların müntesipleriyle kuvvet bulan müteahhirîn-i ilm-i kelâmın yayılmasına engel olamamışlar. İzmirli, memleketimizde Selef mezhebinin yeteri kadar tanınmadığını iddia etmiştir. Hanefi mezhebinin Selef mezhebi yerine nesefiyye mezhebini benimsediği görüşünü savunmuştur. Bunun neticesinde Selef mezhebi geri planda kalmış, memleketimizde Selefi düşünce yayılamamış ve benimsenmemiştir.¹³⁵

Selefiyye mezhebinin geçirdiği başlıca dönemler icmalen şöyledir: Birinci dönem, icmal devridir. Bu dönem Mütekaddimîni Selefiyye dönemidir. Bunlar Eş'arî ve Mâtürîdî mezhepleri kurulmadan önceki Selefilerdir. Bu dönemde Ehl-i sünnetin tamamı Selef mezhebiyle tesmiye edilirdi. Eş'arî ve Mâtürîdî mezhepleri kurulunca birçok sünnî bu iki mezhebi benimsedi. Fakat bu iki mezhebe bağlı olmayanların sayısı da oldukça fazlaydı. Bunlar da Selef mezhebi olarak adlandırıldı.¹³⁶

İkinci dönem, tafsil devridir. Bu dönem Müteahhirîni Selefiyye dönemidir. İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyım Cezviyye ile başlatılan bu hareket geniş ölçüde eski Selefileri takip etmiş, eski Selefilerin icmalen zikrettikleri hususları bunlar tafsilen

¹³³ İzmirli, "İslâm'da Felsefe, Selefiyye, Mütekellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 34.

¹³⁴ İsmail Hakkı İzmirli, *Muhassal*, 60.

¹³⁵ İzmirli, "İslâm'da Felsefe, Selefiyye, Mütekellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 35.

¹³⁶ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, (İstanbul: Dergâh yayınları, 2021), 31.

anlatmışlardır. Sonraki Selefîlik gelişen sünnî kelâm ve tasavvuf karşısında gelişmemiş, toplum üzerinde çok tesir gösterememiştir.¹³⁷

Üçüncü dönem ise yeni Selefi harekettir. Modern Selefîlik olarak da bilinen bu hareket, 19. yüzyılın ortasından sonra yenilik düşüncesinin artmasıyla, sadece Kur'an ve Sünnet'i esas alan Selefiliğin, Müslüman âlimler tarafından bu dönemde daha çok tartışılmasına yol açmıştır.¹³⁸ Mısırdaki Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve İstanbul'da Tanzimat fermanıyla başlayan Batı tesiriyle uyanan bir kısım Müslümanlar, kadim kelâm ve tasavvuf düşüncesinin İslam cemiyetinin sıkıntılarına çözüm olamayacağı düşüncesiyle yeni ve çağdaş bir Selefi hareketi savunmuşlardır. Bu düşüncüyü savunanlar İslam coğrafyasının içinde bulunduğu kötü vaziyetin temelinde Müslümanların dini doğru anlayamadıkları fikrini savunmuşlardır. Dini ilimlerin ise içinde bulunduğu çağın ihtiyaç ve şartlarına cevap verecek metotlar geliştirmesi lüzumunu dile getirmişlerdir. İslam dünyasının bütün problemlerinin çözümü dinde mevcuttur. Yeter ki çağın ihtiyaçlarına göre yorumlanabilsin. Bu hareketin en önde gelen temsilcileri: Cemalettin Afgâni, Muhammed Abdûh, Muhammed İkbal, Mehmet Âkif, Mevdûdî, Seyyit Kutup'tur.¹³⁹

Modern Selefîlik fikrine sahip olan Abdûh'a göre dini, Selefin anladığı tarzda ilk zamanlarda olduğu gibi anlamak, ilk kaynaklardan dini öğrenmeye dönmek ve Allah'ın verdiği aklın mizanları içinde o bilgilere kıymet vermek gerektir.¹⁴⁰ Modern Selefîlik taraftarları, dinin inanç ve esaslarının, sonraki zamanlarda yapılan yorumlardan kurtularak ilk zamandaki safiyetine dönmesi gerektiği görüşünü savunmuşlar. Ancak Batı'nın bilimsel ve teknik gelişmelerden etkilenecek eğitim ve siyasette yenilik taraftarı olmuşlardır.¹⁴¹

Sebilürreşâd dergisinde İzmirli İsmail Hakkı'nın Selefiyye mezhebi hakkındaki fikir ve düşüncelerine bakıldığı zaman, O'nu Selef mezhebini benimsemiş bir şahsiyet olarak görürüz. İzmirli'nin Selefîlik düşüncesi modern Selefîliğe daha yakındır. Çünkü O dinin özü olan Kur'an ve Sünneti esas almak gerektiği fikrine sahip olmakla beraber, dini ilimlerin çağın ihtiyaçlarına göre yeni metotlar geliştirmesi görüşünü de savunmuştur.

¹³⁷ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 32.

¹³⁸ Özervarlı, "Selefîlik", 399-400.

¹³⁹ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 33.

¹⁴⁰ Reşid Rıza, *Târîhu'l-üstâzi'l-imâm eş-Şeyh Abdûh*, (Kahire 1350/1931), I, 11.

¹⁴¹ Özervarlı, "Selefîlik", 405.

2.1.3. Sûfiyye veya Tasavvuf

Tasavvufun, Kitap ve Sünnetle irtibatına, kul ile Allah ilişkisine, kalp temizliğine, nefis terbiyesine ve güzel ahlâka dair birçok tarifi yapılmıştır. Tariflerin fazlalığı, tarifi yapan sûfinin manevi hali ile ilgilidir. Bunun içindir ki tariflerin sayısı sûfiler adedince dir.¹⁴² Cüneydi Bağdâdî tasavvufun, kalple Allah'a dayanma, ibadete yönelme, dünyevi isteklere sabretme, mâsivâdan Allah'a dönme, Allah'ı içten zikretme, gibi konuları içerdiğini belirtmiştir.¹⁴³ Tasavvuf hareketinin tohumları Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiînin yaşantısında mevcut olmakla birlikte farklı bir ilim dalı haline gelmesi hicri ikinci asrın ikinci yarısında başlamıştır.¹⁴⁴

İzmirli'ye göre, Tasavvufun esası dünyadan yüz çevirmek, umum insanların arzu ettikleri dünyevi lezzetlerden uzaklaşarak ittika ile halktan uzlet, Hakk'a teveccüh ederek ibadet ve taatte bulunmaktır. Tasavvufun esasında bulunan bu hal ilk zaman Müslümanlarında umumi bir şekilde vardı. Fakat daha sonraları dünya muhabbeti insanlar arasında yayılınca bu hal yavaş yavaş kayboldu. Müslümanlardan bir kesim bu hali muhafaza için dünyadan yüz çevirip ibadetlere yöneldi. Dünyadan yüz çevirip ibadet ve taat ile meşgul olan bu insanlara "Sûfiyye veya Mutasavvıfe" adı verildi.¹⁴⁵

İzmirli'ye göre, Sûfiyye ismi hicri ikinci asırda ortaya çıkmış ve böylece ehl-i fıkıh ve fetvadan ayrı bir sınıf vücuda gelmiştir. Şeriatın zahiri hükümlerini muhafazayı kendine vazife bilen fukahâ tasavvufa karşı çıkmıştır. Özellikle Sûfiyyenin zühd hususunda aşırı gitmeleri bazı imamlar tarafından hoş karşılanmamıştır.¹⁴⁶ Ehl-i fıkıh ve fetva, fıkıh ilminde beyan olunduğu şekilde ibadetleri ihlas ile eda eder, ehl-i tasavvuf ise eda ettikleri ibadetlerin kusurdan hâli olup olmadığını öğrenmek için zevk ve vecd ile ibadetlerinin neticelerini anlamak ister.¹⁴⁷

İzmirli'ye göre, gerek hicri ikinci asırdan itibaren sûfiyye namı altında ortaya çıkan ehl-i zevk ve vecd olsun, gerek medârik-i vicdaniyelerini mesâil-i nazariyye sırasına idhal eyleyen müteahhirîn-i mutasavvıfe olsun hepsine umumi tabir ile mutasavvıfe veya sûfiyye denir. Ona göre, mutasavvıfenin hepsi Ehl-i sünnet değildir, içlerinde Ehl-i sünnet bulunduğu gibi ehl-i bid'at da vardır. Dâvud Tâi, İbrahim bin Ethem, Ebu Süleyman Dârâni, Fudayl bin İyâz, Mâruf Kerhî, Ebû Yezîdi Bestâmi, Zünûn Mısırî, Hâris el-Muhâsibi, Ebubekir Şiblî, Bişr Hafî, Sırrı Sakâtî, Sehl bin

¹⁴² Reşat Öngören, "Tasavvuf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2011), 40/119.

¹⁴³ Hücvârî, *Keşfü'l-mahcûb*, Haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 120.

¹⁴⁴ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 115.

¹⁴⁵ İsmail Hakkı İzmirli, "Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiye", *Sebilürreşâd dergisi*, (İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No. 218), 14(341)/21

¹⁴⁶ İzmirli, *Yeni ilmi kelâm*, 170.

¹⁴⁷ İzmirli, "Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiye", 21.

Abdullah et-Tüsterî, Cüneydi Bağdâdî, Ebu Said el-Harrâz, Adî bin Musâfir, Abdülkâdir-i Geylânî Müttekaddimîn-i sûfiyyenin en meşhurlarıdır.¹⁴⁸

İzmirli, Allah’a vâsıl olacak yolların çok olduğu, tariklerin hepsinin, usûl ve fîrû-
1 şer’ide bir olduğu, ancak muamelat, mücahede ve riyazette ayrı oldukları fikrini benimsemiştir. Ona göre, sayılamayacak kadar çok olan tarikler başlıca üç kısma ayrılır:

Tarik-i Zühhd ve İbadet: Bu tarik erbâb-ı muamelatın gittiği yoldur. Amellerin çok bulunduğu tarikidir. İlk dönem tasavvuf erbabı bu yolda gitmiştir. Bu tarike “tarik-i ahyâr” da denilmiştir.

Tarik-i Tasfiye ve Mücâhede: Bu tarike ebrar tariki denilir. Hak ve halk ile muamelede bulunanların tarikidir.

Tarik-i Aşk ve Muhabbet: Bu tarik, seyirde bulunanların tarikidir. Bu tarikin başlangıcı, diğer tariklerin nihayetinden daha faziletlidir.¹⁴⁹

Bu üç kısım tarik Ehl-i sünnet içinde yer almıştır. Ehl-i sünnet haricinde yer alan tarikler de olmuştur. Bunlara turûk-ı merdûde denilmiştir. Turûk-ı merdûde, erbab-ı Sûfiyye kıyafetinde bulunurlarsa da Sûfiyyenin itikad, amel ve ahvalinden uzaktırlar. Zahiren şeriat ehlinden görünselerse de hakikatte mülhiddir. En meşhurları “Hulûliyye” ile “İbâhiyye”dir.¹⁵⁰

Tasavvufi düşünce zaman içinde değişikliklere uğramış, şu safhalardan geçmiştir: Birinci dönem, zühhd devri olup hicri ilk iki asırdır. Bu dönem İslam’daki ruhani ve manevi hayatın aldığı şekil zühhd dönemidir. Bu dönemin en belirgin özelliği marifetten çok amele, ilhamdan ziyade ibadete, keşiften çok ahlaka, muhabbetullahtan çok haşyetullaha, kerametden çok istikamete, kısaca teorikten ziyade uygulamaya önem verilmesidir. Hasan Basrî, Veysel Karânî, Râbiatül Adeviye ve Mâlik b. Dînar gibi bu dönemin meşhur simalarındandır.¹⁵¹

Tasavvufi düşüncede ikinci dönem tasavvuf devridir. Bu dönemde zühhd döneminde ikinci planda kalan ilim, marifet ve vecd halleri öne çıkmış, amel, zühhd ve taat arka planda kalmıştır. Mâruf Kerhî, Bayezid Bistâmî, Ebu Süleyman Darânî, Cüneydi Bağdâdî hicri üçüncü asırda yaşamış tasavvufu kuran büyük sûfilerdendir. Üçüncü dönem ise Vahdet-i Vücut dönemidir. İbn Arabî’nin öncülük yaptığı bu cereyan, alemde tek varlık olduğu, O varlığın Allah olduğu, Allah’ın haricinde var zannedilen şeyler ise aslında vehim ve hayalden ibarettir, anlayışına sahiptir. Bu anlayış kısa zamanda İslam dünyasının her tarafına yayılmış. Tarikatların büyük

¹⁴⁸ İzmirli, “Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiye”, 22.

¹⁴⁹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 174.

¹⁵⁰ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 176.

¹⁵¹ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 116.

kısmına nüfûz etmiştir. Çeşitli mücahede ve riyazetlerle bedeni özellikler ve cismani nitelikler za'fa uğratılarak gaybın sırlarına vakıf olmak bu dönemde mutasavvıfların gayesi haline gelmiştir. İlhamı ve keşfi yüceltmek bu dönem mutasavvıfların şiarı olmuştur. Abdülkâdir Geylânî, Ahmet Rufâî, Necmeddîn Kübrâ, Şâzeli, Sühreverdî, Mevlâna, Bahâeddin Nakşibendî, Hacı Bayram Veli gibi mutasavvıflar tarafından kurulan tekke ve tarikatlar, tasavvufun cemiyet üzerinde son derece tesirli olmasını sağlamıştır.¹⁵²

2.1.4. Felsefe

Felsefe, yunanca bir kelime olup, hikmet muhabbeti ve ilim sevgisi anlamına gelir. İslam dünyası felsefe ile Abbasi halifesi Me'mun zamanında Yunan felsefesinin tercüme edilmesiyle tam tanışmış oldu. Halife Me'mun zamanında Dârü'l Hikme (Felsefe Akademisi) bu sahada önemli görevler yaptı.¹⁵³ Yunan felsefesi İslam'dan önce Hristiyanlar arasında yayılırken kuşku ve korku ile karşılanmış ve reddedilmişti. Felsefî düşünceye hayat hakkı tanımayan Hristiyanlar, bu yolla hakikatin araştırılması lüzumu olmadığı, dini ve manevi gerçeklerin kutsal kitapta açık bir şekilde mevcut olduğu anlayışına sahipti. Hatta bu yolla hakikatin araştırılması eldeki hakikatlerden şüphe duymak manasına geleceğini bunun ise caiz olmadığını ısrarla savunuyorlardı. Her şeye rağmen Yunan, Mısır, Suriye asıllı kilise babaları felsefeyi işlemekten geri kalmıyorlardı. Bunlar felsefî fikirlerin Hristiyan akidesiyle bir zıddiyeti olmadığını savunuyorlardı. İskenderiyeli filozof Filon (Philon) da Mûsevî şeriatla felsefî fikirleri uzlaştırmaya çalışmıştı. Daha sonra Musa b. Meymun da bu yolu takip etmiştir. Felsefe ve din, ilim ve akide arasında bir tetabuk ve tevacuk gören bu temel düşünce kelâmcılar ve İslam filozofları arasında değişik bir şekilde gelişerek devam etmiştir.¹⁵⁴

İzmirli'ye göre, Felsefe başlangıçta Yahudi, Hristiyan, Sabî ve Mu'tezile elinde idi. Mu'tezile ekolü felsefe usûlü ile kelâmî usûlü birbirine karıştırmışlar, bu sebeple Selefî ümmet mezhebinde bulunan Ehl-i sünnet, felsefeye hatta ilmi kelâma bile meyil etmemişlerdir. Selefî ümmet mezhebinde bulunan Ehl-i sünnet, Sahabe ve tâbiîn mezheplerinin haricinde hiçbir şey kabul etmemişlerdi. Bununla beraber Müslümanlardan bazı zatlar doğrudan doğruya felsefeyi araştırmışlar ve meşgul olmuşlardı.¹⁵⁵

¹⁵² Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 118.

¹⁵³ Mahmut Kaya, "Felsefe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1995), 12/311.

¹⁵⁴ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 197-200.

¹⁵⁵ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 33-35.

İzmirli'ye göre, Ehl-i sünnetin kadim kelâmcıları da Selefi ümmet mezhebinde bulunan Ehl-i sünnet gibi felsefeye asla rağbet göstermemişlerdi. Ehl-i kelâmdan felsefeye ehemmiyet veren Mu'tezile ile Karâmita idi. Felsefe Mu'tezile tarafından ilmi kelâma, Karâmita tarafından tasavvufa girmişti. Hicri dördüncü asrın ortalarında "İhvan-ı Safâ" namıyla ortaya çıkan bir cemiyet şariat, felsefe, teşeyyü'yü cemetmek istemişti. Bu cemiyetin kendilerine mahsus olan felsefelerinin dışı şariat, içi hikmet idi. Ehl-i sünnetin kelâmcılarının felsefeden yüz çevirmeleri Gazzâlî zamanına kadar devam etti. Gazzâlî'den itibaren Ehl-i sünnet kelâmcıları da felsefeye rağbet gösterdiler. Mütেকaddimîn-i Sûfiyye de Selefi ümmet gibi ne kelâma ne felsefeye rağbet göstermişlerdi. Fakat müteahhirîn-i Mutasavvıfe, müteahhirîn kelâmcıları gibi felsefeye rağbet göstermişler, felsefeyi ilmi tasavvuf ile birleştirmişlerdir.¹⁵⁶

İzmirli felsefeyi öğrenmek ve öğretmek ve araştırma hususlarında bir tasnif yaparak âlemi İslam'da başlıca altı muhtelif meslek ortaya çıktığı görüşünü ortaya koymuştur. Şöyle ki:

1-Felsefe-i Mahza Mesleği: İzmirliye göre, bu meslek felsefeyi doğrudan doğruya araştırıp din ve şariatın tesiri altında kalmayan meslektir. Asıl felsefe budur. Kelâm kitaplarındaki hükema ve felâsife diye adlandırılan zatlar bu meslekte gidenlerdir.¹⁵⁷ İslam filozoflarına göre, eski Yunan filozoflarının fikirleri ilahiyat hususunda hakikati net bir şekilde ortaya koymaktadır. Fakat Yunan felsefesine bakıldığında İslam akidesiyle uyuşması çok zor hususlar mevcuttur. İslam filozofları adını alan bu düşünürler, hakikat kabul ettikleri Yunan felsefesiyle İslam akidesini birleştirmek için çalışmışlardır. Yunancadan tercüme edilen kitapları takip edenler, ne Selefiyyenin takip ettiği Kur'an yolunu ne de kelâmcıların kabul ettikleri kelâmi usûlü kabul ediyorlardı. Bunlara göre, Selefi yol basit avam halk kitlesine hitap ediyordu. Kelâmi yolu ise sadece cedel yolu olarak görüyorlardı. Onlara göre hak ve hakikate perestiş edenler kendileri idi. Hakiki ehl-i burhan sadece kendileri idi.¹⁵⁸ Bu meslekte gidenlerin en meşhurları: Yakup bin İshak el-Kindî, Ebu Nasır Fârâbi, Ebu Ali bin Sîna, Ebubekir bin Bacce, Ebu-l Berekât el-Bağdâdî, Ebu-l Velid bin Rüşd'dür.¹⁵⁹

2-Felsefe-i Kelâmiye Mesleği: İzmirli'ye göre, bu meslek, felsefeyi ilmi kelâm ile beraber araştırıp usûlü felsefe ile usûlü kelâmiye karıştırarak kelâmın kaidelerinin haricine çıkan meslektir. Mu'tezile'nin mesleği budur.¹⁶⁰ Bu meslekte gidenler aklı ön planda tutuyor, aklı dinin temeli haline getiriyor, bu temel üzerine kurulmayan din

¹⁵⁶ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütেকellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 33-35.

¹⁵⁷ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütেকellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 33-35.

¹⁵⁸ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 200.

¹⁵⁹ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütেকellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karâmita", 33-35.

¹⁶⁰ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütেকellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karâmita", 33-35.

anlayışını hafife alıyorlardı. Bu konuda büyük ölçüde felsefenin tesirinde kalmışlardı. Mu'tezile âlimleri Allah'ı bilme ve iman etmeyi akli (nazari) görüyorlardı. Vahiy olmasa da akılla Allah'a iman farzdır fikrini savunuyorlardı. Dinen iyi ve güzel, ya da kötü-çirkin (hüsn-kubh) görülen hususların da akli temellere dayandığını iddia ediyorlardı.¹⁶¹ Bu meslekte gidenlerin en meşhurları: Ebu-l Hüzeyl el-Allâf, İbrahim en-Nazzâm, Ma'mer bin Abbâd es-Sülemî, Amr bin Bahr el-Câhız, Ebu Ali el-Cübbâî, Ebu Hâşim bin Ebu Ali el-Cübbâî, Kadı Abdülcabbâr el-Hamedânî, Ebu-l Hüseyin el-Basrî'dir.¹⁶²

3-Felsefe-i Karmatiye Mesleği: İzmirli'ye göre, bu meslek medârîki felsefîyeyi, tahayyülâtı vecdiye ve şübühâtı kelâmîye ile karıştıran ve Müslümanlar arasında dinsizliği yayan meslektir. Bu meslekte gidenlere "Karâmita" denir. Karâmita'nın her yerde isimleri ayırdır. Irak'ta Bâtîniye, Karâmita, Mezdekiyye, Horasan taraflarında Tâlimiyye, Melâhide denir. Karâmita'nın dışı Râfîzi mezhebi, içi Mecûsi ve Sâibe'dir. İzmirli bu mezhebe tâbi olanların şeriat dairesinden çıkıp ilhada, haktan ayrılıp bâtıla girdiklerini, bu cereyanın kendilerini teşeyyü' ile gizledikleri fikrini savunmuştur. Bu cereyan kendilerini İslam'a mensup göstererek Müslümanlar arasında ilhad ve fesat yayarlar. Masum imam itikadına sahiptirler. Cennete gitmenin yolu masum imama mutlak itaatle mümkündür, fikrine sahiptir.¹⁶³ Hamdânî Karâmit, Ebu Saîd el-Cennâbî, Sinan Mısırî, Hasan Sabbah bu meslekte gidenlerin en meşhurlarıdır.¹⁶⁴

4-Felsefe-i Muaddile (Safâiyye) Mesleği: İhvanı Safâ takriben hicri 360 yıllarında ortaya çıkan ve hür düşünceli gençler tarafından kurulan felsefi bir cemiyettir. Düşüncelerini *Resail-ü İhvânü Safâ* adlı ansiklopedik bir eserde toplamışlardır. Bu cemiyete göre din, hurafe ve batıl fikirler karıştığı için akıldan ve felsefeden uzaklaşmıştır. Dine sokulan bu hurafeler temizlenince, din ile ilim, İslam ile felsefe arasında ayrılığın olmadığı görülecektir. Tenasüh inancına sahiptirler. Bilgi nazariyesinde mistik bir yol takip etmişler, feyz, nur, tecelli ve işraktan bahsetmişlerdir. Naslara sembolik bir mana veren bu cemiyet, eserlerinde tabiat felsefesine de geniş yer ayırmıştır. Bu cemiyeti Bâtınlilik ile ilgili görenler de vardır.¹⁶⁵ Bunlara göre, şeriatın zâhiri cahil ve avam insanlara bakıyor. Şeriatın bâtını bilgi ve irfan sahibi insanlara hitap ediyor. Bu sebeple bilgi yoluyla teorik ilimler sahasında belirli bir seviyeye ulaşmak gerektir.¹⁶⁶

¹⁶¹ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 78.

¹⁶² İzmirli, "Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmîye", 22.

¹⁶³ İzmirli, *Yeni İlmi-i Kelâm*, 179.

¹⁶⁴ İzmirli, "Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmîye", 21-23.

¹⁶⁵ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 78.

¹⁶⁶ Kaya, "Felsefe", 316.

İzmirli'ye göre, bu meslek sahipleri, şariat ile felsefe ve teşeyyü'yü cemedip kendi düşüncelerine göre mükemmele ulaşan bir meslek olarak görmüşlerdir. Felsefe-i Safâiyye Bağdat'ta hicri dördüncü asrın ortalarında teşekkül etmiş olan “İhvanü's-Safâ” Cemiyeti'nin ortaya koydukları bir felsefedir. İhvanü's-Safâ risalelerini yazanlardan isimleri bilinen şunlardır: Zeyd bin Rifâa, Ebu Süleyman bin Muhammed bin Ma'ser el-Büstî, Ebu-l Hasen Ali bin Harun ez-Zencânî, Ebu Ahmet el-Mihricânî, el-Avfî. İzmirli'ye göre, İhvanü's-Safâ risalelerinin yayılmasına en fazla hizmet eden Mu'teziledir. Endülüs'e İhvânü's-Safâ risalelerinin girmesine vesile olan Ebu-l Hakem el-Kirmânî el-Kurtûbî'dir. *Resail-ü İhvanü Safâ* Endülüs'te felsefenin gelişmesine hayli hizmet etmiştir.¹⁶⁷

5-Kelâm-ı Felsefî Mesleği: İzmirli, bu mesleği, felsefî konularla kelâmî meseleleri karıştırarak her ikisini bir ilim hükmünde tutarak kelâmî kaidelerin haricine çıkmayan meslek olarak tarif etmiştir. Ona göre, müteahhirîn Ehl-i sünnet kelâmcılarının mesleği budur. Bu mesleği tesis edenler Gazzâlî, Râzî, Âmidî ve Beyzâvî'dir. Fakat bunların hepsi aynı çizgide değildir. Gazzâlî tariki, felasife-i meşşâiyyeyi veya İbn Sina ve Fârâbî felsefelerini, umumi tabir ile felsefeyi reddetmeyi kabul eden bir yolu takip etmişler. Râzî ile Âmidî tarikleri, kelâm ile felsefeyi karıştıran bir yolu benimsemişlerdir. Beyzâvî tariki ise kelâm ile felsefeyi daha ziyade karıştırıp birbirinde ayrılmayacak duruma getirmişlerdir. Bunların haricinde Urmevî, Şemsüddîn el-İsfahânî, Kadı Adudü'l-Îcî, Teftâzânî, Şerif el-Cürcânî, İbn Hümam, Devvânî bu mesleğin en meşhurlarındandır.¹⁶⁸

6-Tasavvuf-u Felsefî Mesleği: İzmirli'ye göre, bu meslek felsefeyi tasavvuf ile karıştırıp, birbirinden ayıramayacak hale getirmişlerdir. Müteahhirîn-i Mutasavvıfe'nin mesleği budur. Şeyh Muhiddin Arabî, İbn Sem'in, Tilmisânî, Sadrüddîn-i Konevî, Bedrüddîn-i Sîmâvî, İbn Hud, İbnü't Tufeyl, İbrahim el-Cilî, Davud el-Kayserî, Abdurrahman Câmî bu meslek sahiplerinin en meşhurlarıdır.¹⁶⁹

Bu altı meslek arasında birbiri içinde olanlar bulunabilir. Bugün de yeni felsefeyi araştırmak isteyenler her halde bu adı geçen mesleklerden birinin yolundan gideceklerdir. Felsefe-i Karmatiyye mesleğinden başka diğerleri hakkı bulmak uğrunda çalışmışlardır. Felsefe-i Karmatiyye mesleği yolunda gidenler dışı salih, içi fesat mülhitlerdir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ İzmirli, “İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita”, 33-35.

¹⁶⁹ İzmirli, “İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita”, 33-35.

¹⁷⁰ İzmirli, “İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita”, 33-35.

2.1.5. Karmatîlik veya Bâtînîlik

Karmatîler (Karâmita), Kûfe İsmâîlî dâîsi Hamdân b. Eş'as Karmat'a nisbetle bu isim verilmiştir. Karmatîler 255 (869) tarihinde Abbâsî devletine karşı yapılan Zenc isyanı esnasında zuhur etmişlerdir. İsmâîliyye hareketine katılan Hamdân, sonraki zamanlarda İsmâîliyye dâîlerinden biri olmuştur. Karmatî hareketi Hamdân'la sınırlı kalmamıştır. O dönem ve sonraki zamanlarda çıkan isyanlar Karmatîler'e mal edilmiştir. Karmatîlik çoğu zaman Fâtımî-İsmâîlî hareketi olarak da bilinmiştir.¹⁷¹

Karmatîler, İslam şeriatını ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bunu sistematik düşünce olarak ortaya koyma gayretine girmişlerdir. Onlara göre, dünya hayatı yedi devirdir. Kendi devirleri yedinci devirdir ki şeriatın olmadığı dönemdir. Yaşadıkları dönem kıyametin kopacağı son dönemdir. Hz. Muhammed altıncı dönemin sahibidir, onun dönemi sona ermiştir. Bunun için Hz. Muhammed'in şeriatı uygulamadan kalkmıştır. Karmatîler zahir-bâtın ayrımı yapmışlar. Bâtına aşırı derece önem verdikleri için kendilerinden sonraki bâtinî hareketlere örnek olmuşlardır.¹⁷²

İzmirli'ye göre, Karâmita ilhad ve fesat maksadıyla şeriat lisanıyla konuşan menfi bir cereyandır.¹⁷³ Bu cereyana göre nasların bâtını maksut ve hakikattir, zâhiri ise terk edilir. Felsefe ve tasavvuf erbabı olup bu cereyan içinde bulunmak mümkündür. Bir filozof ahkam ayetlerini zaruret olmaksızın tevil ve temsil yoluna giderse o filozof hakkı arayan değil, ilhad neşreden ve bu cereyan içinde bulunan bir filozoftur. Mutasavvıf bir zat ayeti celileyi tevil ve temsile kalkışırsa bu da bu sınıf içinde bulunmuş olur. Bâtiniyye cereyanı içinde bulunan zatlar kendilerini felsefe ve tasavvuf ile gizlerler. Bunlar mülhit ve müfsittirler.¹⁷⁴ İzmirli Karâmita'nın hepsinin gulat olduğu görüşünü savunmuştur. Hepsi azgın, taşkın, sapıktır, hepsi mülhit, müfsittir. Karâmita'nın dışı kelâm, tasavvuf veya hikmettir, fakat içi fesat ve ilhattır. Karâmita ilhada şeriat kapısından, bâtıla hakikat kapısından girer.¹⁷⁵

2.1.6. Kelâmiyye

Kelâm sözlükte “yaralamak, etkilemek” manasına gelir. Aynı zamanda kelime sözcüğün çoğulu olup, “bir fikri tam olarak anlatan söz” anlamına gelir.¹⁷⁶ Kelâm ilmi konusu, amacı ve ekolleri dikkate alınarak farklı şekillerde tanımlanabilir. Konusuna göre kelâm, “Allah'ın zatından ve sıfatlarından, nübüvvet konularından, başlangıç ve

¹⁷¹ Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2001), 24/510.

¹⁷² Ali Avcu, “Karmatîler”, *Din bilimler Akademik Araştırma Dergisi*, 2010, 10(3) /244.

¹⁷³ İzmirli, “İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karâmita”, 33-35.

¹⁷⁴ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 181.

¹⁷⁵ İzmirli, “İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karâmita”, 33-35.

¹⁷⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/196.

sonuç itibariyle kâinatın hallerinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir”.¹⁷⁷ Kelâm ilmi, konusu yönüyle yaratıcının zat ve sıfatından, mebde ve meâd bakımından yaratılmışların durumundan İslam dini üzere bahseden bir ilimdir. Amacı bakımından ise, dini akideleri hüccet ve delille şüpheleri ortadan kaldırarak ispat eden bir ilimdir.¹⁷⁸

İzmirliye göre, kelâm ilmi; Allah’ın varlığını ispat için evren ve yaratılan varlıklardan delil ortaya koyan ilimdir. Evrende yaratılan her şey yaratıcının gücünün ve rububiyetinin mükemmelliğini gösterir. Kelâm ilmi evrenin varlığıyla bizzat amaç olarak Hay, Kadir, Hakîm, Kayyûm ve Alîm olan Cenab-ı Hakk’ın varlığına, sıfatlarına ve fiillerine delil çıkarmak üzere temellendirilmiştir.¹⁷⁹ Nitekim Kur’an’daki şu ayetler bunun en büyük delilidir:

Gafiller ve kâfirler hiç ibretle ve dikkatle) Bakmıyorlar mı o deveye; ki nasıl (ve ne mükemmel) yaratılmıştır?¹⁸⁰
Hiç bakmazlar mı göklerin melekûtuna?¹⁸¹
Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akliselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır.”¹⁸²
Toprağa ektiğiniz tohumu hiç düşünmez misiniz? Acaba o ekinleri yeşertip büyüten siz misiniz; yoksa onu yetiştiren biz miyiz?¹⁸³
Rahimlere akıttığınız meniyi hiç düşünmez misiniz? Onu mükemmel bir insan olarak siz mi yaratıyorsunuz, yoksa yaratan biz miyiz?¹⁸⁴
İçtiğiniz suyu hiç düşünmez misiniz? Onu bulutlardan siz mi indiriyorsunuz; yoksa onu indiren biz miyiz? Dileseydik onu içilmesi mümkün olmayan tuzlu, acı bir su yapardık. Öyleyse şükretmeniz gerekmez mi?¹⁸⁵
Söyleyin; yaktığınız ateşin ağacını var eden sizler misiniz, yoksa onu Biz mi var ederiz? Tutuşturduğunuz ateşe ne dersiniz? Tutuşturmakta olduğunuz ateşi düşündünüz mü?¹⁸⁶

İzmirli’ye göre, Kelâm ilmi ilimlerin en şerefli ve üstünüdür. Bir ilmin değeri ve derecesi, konuların önemi, delillerin gücü ve amaçların üstünlüğü ölçüsündedir. Kelâm ilmi bu hususlarda diğer ilimlerden üstündür. Konusu genel olup, meseleleri yaratıcının zatı ve sıfatlarını kapsaması sebebiyle en yüce meselelerdir. Delillerin bütünü nakil ile teyit edilmiş kesin ölçülerden olduğu için en güçlü delillerdendir. Amacı dünya ve ahiret saadeti olduğu için en şerefli amaçtır.¹⁸⁷

Kelâm ilmiyle meşgul olan âlim zatlar zaman içinde farklı isimlerle tesmiye edilmiştir. Ehl-i nazar, ehl-i burhan, ehl-i rey, ehl-i istidlal, ehl-i kıyas ve ehl-i tevil gibi isimler alan kelâm âlimleri, bilgi meselesinde takındıkları tavır ve düşüncelerle İslam

¹⁷⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, (İstanbul, Bilmen Yayinevi), 5.

¹⁷⁸ İzmirli, *Muhassal*, 42-43.

¹⁷⁹ İzmirli, *Muhassal*, 51.

¹⁸⁰ Gâşiye, 88/17.

¹⁸¹ A’raf, 7/185.

¹⁸² Âl-i İmran, 3/190.

¹⁸³ Vakıa, 56/63-64.

¹⁸⁴ Vakıa, 56/58-59.

¹⁸⁵ Vakıa, 56/68-70.

¹⁸⁶ Vakıa, 56/71-72.

¹⁸⁷ İzmirli, *Muhassal*, 52.

düşünce tarihinde çok önemli mevki işgal etmişlerdir. Kelâm ilmi, İslam fırkaları içinde akla büyük değer verdiği için akılcı (rasyonalist) bir yapıya sahiptir.¹⁸⁸

İzmirli kelâm ilmiyle meşgul olan ve o meslekte gidenleri genel anlamda “mütekellimîn” olarak isimlendirmiştir. Ona göre mütekellimîn tâbiri, gerek sahabeler asrında ortaya çıkan felsefeye ihtiyaç görmeyen bid’at kelâm olsun, gerek hicri üçüncü asırda ortaya çıkan felsefeden yüz çeviren eski Ehl-i sünnet kelâmcıları olsun, gerek yine üçüncü asırda ortaya çıkmış kelâmî kaidelerle felsefî kaideleri birbirine karıştıran Mu’tezile olsun, gerek altıncı asırda ortaya çıkan felsefî meseleleri kelâmî meselelerin içine sokan son dönem Ehl-i sünnet kelâmcılarının bütünü için kullanılır. Hepsine umumu tâbirle “mütekellimîn” adı verilir. Mütekellimînin hepsi Ehl-i sünnet değildir, belki bir kısmı ehl-i bid’attir.¹⁸⁹

İzmirli Sünnî kelâmı, İbn Küllâb’a ve daha sonra Eş’ârî’ye intisap edip o meslekte gidenler olarak tarif etmiştir. Sünnî kelâm Küllâbiyye ile başlayıp Eş’ariyye ile devam etmiştir. İzmirli Küllâbiyye’nin ortaya çıkışını Allah’ın fiilleri hususunda Selefiyye’den farklı düşünmelerine bağlamıştır. Selefiyye, “Meşîyyet-i ilahiye ve kudret-i Sübhâniyye’nin taalluk ettiği ef’al ve sıfatullah ile kaimdir.” dedikleri halde İbn Küllâb ve ona tabi olanlar bu fikri kabul etmediler. Küllâbiyye bu hususta Cehmiyye ve Mu’tezile ile aynı görüşte olmuştur.¹⁹⁰

Sünnî kelâmı Küllâbiyye’den sonra Eş’ariyye temsil etmiştir. Eş’ariyye’nin Selefiyye’den farkı ise ef’ali Bâri ile hikmeti Bâri ve irade hususundadır. Eş’ârîyye, meşîyyet-i ilahiye ve kudreti Sübhâniyye’nin taalluk ettiği ef’alin Cenabı Hak ile kıyamını, hikmeti sıfatı inkâr ediyor, irade hususunda da Selefiyye’den ayrılarak cebriyeye yaklaşıyor. Bu sebeple Eş’ârî, İbn Küllâb’dan daha ziyade Selefiyye’ye uzaktır. İbn Fûrek’ten itibaren Eş’ârîye’de tevil kapısı açılmakla Eş’ârîye gittikçe Selefiyye’den uzaklaşmıştır. Gerek İbn Küllâb gerek Eş’ari, bid’at ehlini Ehl-i sünnet namına redd ve müdafaa etmişlerdir.¹⁹¹

İzmirli’ye göre, Eş’ari mezhebinin görüş ve fikirleri İslam beldelerine neşre çalışılmış, daha sonraları meşhur âlimlerden bir cemaat, mezhebi eş’ârîye “Mezhebi Ehl-i sünnet” demekle eş’ariye mezhebi kuvvet bulmuştur. Eş’arî mezhebi Küllâbiyye yerine geçmiş, Ehl-i sünneti temsil etmiştir. Eş’ari görüş ve fikirlerinin yayılmasına en fazla yardım edenler başta Ebubekir el-Bâkılânî, Ebu İshak İsferâni, İbn Fûrek, Ebu Zer el-Herevî, Semnânî, Ebu’l-Maâlî gibi âlimlerdi.¹⁹² İzmirli eş’ariyenin Selefiyye ile

¹⁸⁸ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 75-76

¹⁸⁹ İzmirli, “Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiye”, 22.

¹⁹⁰ İzmirli, “Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiye”, 22.

¹⁹¹ İzmirli, “Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiye”, 23.

¹⁹² İzmirli, “Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiye”, 24.

Mu'tezile arasında orta yol takip etmiş bir mezhep olduğu fikrini benimsemiş, Eş'ariyye mezhebinin yerleşmesi ile Selefiyye ve Mu'tezile gibi iki büyük mezhebin arka planda kaldığı görüşünü savunmuştur. İsmi geçen zatlardan başka Ebu İshak el-İsferânî ile İbn Fûrek 'in hocası Bâhilî, Bâkılânî'nin hocası Muhammed bin Mücahit, Ebubekir el-Ebherî, Hâkim en-Nisâbûrî, Abdülvehhâb-ı Bağdadî, Ebu Mansur Bağdadî, Beyhâki, Kuşeyrî, Hatîb-i Bağdadî, Ebu Velid el-Bâccî, Ebubekir bin Arabî Sünnî kelâm olan Eş'ariyye'nin en büyük simalarındandır.¹⁹³

2.2. İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Kelâm Tarihine Ait Görüşleri

2.2.1. Kelâm İlminin Ortaya Çıkışı

Hiz. Peygamber hayatta iken nübüvvet nuruyla Müslümanların sorunlarını çözüyordu. Din ile alakalı bir sıkıntı ortaya çıksa doğrudan Hazreti Peygamber'e gidilerek çözüme kavuşturulurdu. Hiz. Peygamber Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği tesis ediyordu. Fakat nübüvvet nurunun uzaklaşmasıyla bozuk düşünce sahibi insanların sayısı arttı, Müslümanlar arasında birlik, beraberlik bozulmaya başladı, problemler çoğaldı.¹⁹⁴

Hiz. Osman zamanında dinî, siyasî ve sosyal hadîseler artmış, Hiz. Osman'ın öldürülmesiyle içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Hilafete Hiz. Ali geçmiş, fakat onun zamanında, Cemel ve Sıffin savaşları sonucunda Müslümanlar ihtilafa düşmüş, ilk dinî, siyasî fırkalar ortaya çıkmış ve çözümü müşkil Kelâmî sorunlar zuhur etmiştir.¹⁹⁵

Müslümanların birbirlerini öldürdükleri savaşlarda bulunanların hükmü nedir? Birbirlerini öldürenlerin cennetlik mi cehennemlik midir? Büyük günah işleyenin iman cihetiyle durumu nedir? Allah'ın zatı ve sıfatları nasıl anlaşılmalıdır?¹⁹⁶ Meseleleri hakkında, ayet ve hadîsleri kaynak göstererek Müslümanlar fikirlerini söylemişler ve bu fikirleri savunmuşlardır. Bunun neticesinde Müslümanlar arasında ilk bölünmeler meydana gelmiştir.

Din âlimleri dinin usûllerini kayıt altına almakla gerçek akideleri batıl akidelerden temizlemek için, düşünmeyle ve akıl yürütmeyle, gerçek akideleri korumak batıl akideleri reddetmek amacıyla "Tevhit İlmi" ortaya koydular. İlk olarak İmamı Azam Ebu Hanife akide ile alakalı "Fıkhı Ekber" eserini telif etti. Bu eser Ehl-i sünnet

¹⁹³ İzmirli, "Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiyye", 25.

¹⁹⁴ İzmirli, *Muhassal*, 24.

¹⁹⁵ Ebu'l Hasan Ali el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi 2005), 30-32

¹⁹⁶ Ebu Mansûr Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Dağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fıglalı, (Ankara: TDV. Yayınları, 2011), 15-22.

akidesini icmalen ortaya koyuyordu. Ehl-i sünnete mukabele maksadıyla kelâm ilmine dair ilk eser yazan Mu'tezile imamı Vasıl b. Ata'dır. İbn Küllab el-Basrî Zamanına kadar Müslümanlar mabeyninde iki çeşit akaid vardı. Biri din imamlarının Ehl-i sünnetin akaidi idi ki ismi "Tevhit İlmi", "Fıkıh Ekber" ilmiydi. İkinci ise ehl-i bid'anın akaidi ki ismi "Kelâm" ilmiydi.¹⁹⁷

Kelâm ilminin ortaya çıkışını etkileyen yalnız iç sebepler değildi. Bir başka sebep de dış sebeplerdi. Hülefaî Râşit'in devrinden itibaren İslam coğrafyası hızla genişlemiş, Müslümanlar farklı dinlerle muhatap olmuş, o dinlerin âlimleriyle dini mevzular hususunda diyaloga girmişler ve dini mevzuları tartışmışlardır. Bundan dolayı Müslüman âlimler İslam dinine gelen itirazlara ve suallere cevap vermek zorunda kalmıştır. Ayrıca Müslümanların fethettikleri Mısır gibi yerlerde Grek felsefesi yayılmıştı. Bununla beraber felsefî eserler Arapçaya tercüme edilmiş, felsefî fikirler de İslam dünyasına girmişti.¹⁹⁸

İslam dünyası değişik inanç ve dinlerle karşı karşıya gelirken diğer taraftan da tercüme faaliyetleriyle bir başka kültür ve geleneğin varlığından haberdar olmuştur. İslam vahyine dayalı İslam düşüncesine alternatif olmamak ve tevhit geleneğini olumsuz tesirlerden muhafaza için şifahi ve kitabi çalışmalar başlamıştır. Bunun neticesinde İslam inanç ve esaslarını konu edinen "kelâm" ilmi ortaya çıkmıştır. Bu ilim, naklin yanında aklı dinin hizmetine vererek, dini yayma ve savunma gayretini gaye edinmiştir. Tartışma yönteminden dolayı "Kelâm" olarak adlandırılan bu ilim hicri üçüncü yüzyıldan itibaren kökleşerek bir disiplin haline gelmiştir.¹⁹⁹

Teşbih ve tecsîm fikirlerinin ortaya çıktığı Horasan'da Cehm b. Safvân, nasları aklen tevil etmiştir. Cehm b. Safvân, açık şekilde aklı nasların önüne geçirmiş, nasları aklın ışığında yorumlamıştır. Bu yöntem doğrultusunda uluhiyet, ahiret vb. mevzularda yeni itikadi görüşler ortaya koydu. Kelâm metodunu kullanan ilk âlim oldu. Bu metodu uygulayacak olan Mu'tezilenin doğmasına zemin hazırladı. Hasan Basrî'nin talebelerinden Vasıl b. Atâ, Basra'da büyük günah işleyen kişinin imanla küfür arasında bir yerde (el-menzile beynel-menzileteyn) olduğu görüşünü savunmuş ve bu mevzudaki nasları akıl ile tevil etmek suretiyle Mu'tezilenin doğuşuna zemin hazırladı. Kelâm sahasında ilk eseri de Vasıl b. Atâ yazdı.²⁰⁰

Mu'tezile âlimleri çok farklı görüşlere sahip olmakla beraber bütün nasların akılla tevil edilmesi hususunda birleşmişlerdir. Bununla birlikte Allah'ın sıfatlarını zatından

¹⁹⁷ İzmirli, *Muhassal*, 25.

¹⁹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", TDV İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/196.

¹⁹⁹ M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2019), 18.

²⁰⁰ Yavuz, "Kelâm", 197.

ayrı olarak düşünmüşler. İnsanların fiillerinde hür ve fiillerini kendisi ortaya çıkardığı görüşüne dayanarak Allah'ın adaletini akli verilerle kanıtlamaya çalışmışlar. Hüsn (güzel) ve kubuh (çirkin) meselelerinde aklın yetkinliğini kabul etmişlerdir. Büyük günah işleyen kimsenin imanla küfür arasında olduğuna hükmetmişler. Kul hakkında en iyi olanı gözetmeyi Allah hakkında zorunlu görmüşler. Ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmak gibi temel konularda ittifak etmişlerdir. Tabiat felsefesinde ise Mu'tezile âlimlerinin çoğunluğu atomcu nazariyeyi kabul etmiştir. Kelâm ilminin Cehmiye ve Mu'tezile elinde doğmasının ardından Selefiyye, Sünnî kelâm ekolleri de teşekkül etmiştir.²⁰¹

İmam Azam Ebu Hanife, İmam Malik, Ahmet b. Hambel, İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî gibi ilk dönem âlimleri, Kur'an ve Sünnete dayalı bir metot ortaya koymuştur. Mu'tezileyi ve Cehmiyyeyi fırkalarının görüşlerini tenkit etmişler. Bunlara göre, dini esasların ortaya konulurken Kur'an ve Sünnet temel alınmalı, lazım görüldüğünde akli usûllere de başvurulabilmelidir.²⁰²

Bu zamanın usûlünde, bilgi kaynağı duyu organları, akli ve nakli kabul etmek vardır.²⁰³ Müteşâbih olan ayetlerin ve hadîslerin tevilinden uzak durmak vardır. Müteşâbihat mevzularda akıl yürütmenin uygun olmadığı, bu mevzuların manasının sual edilmemesi gerektiği ve kalben bu konularla meşgul olmamak fikri savunulmuştur.²⁰⁴ Selefin bu anlayışı yeni Müslüman olan yerlerde kabul görmemiştir. Mu'tezile ekolünün Şam, Kûfe ve Basra gibi yerlerde kabul görmesi bu sebeptendir. Selefin benimsediği metot yeterli görülmediğinden başka arayışlara gidilmiştir.²⁰⁵

Ehl-i sünnet kelâmının ikinci grubunu, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye ekolleri oluşturmuştur. Bu Sünnî kelâm, hareket noktası olarak nasları kabul etmiş, bununla birlikte dini esasları akli ve dil kaidelerine uygun tevillerle temellendirme metodunu benimsemiştir. Sünnî kelâm hareketi hicri üçüncü yüzyılın ilk yarısında Hâris el-Muhâsibi ile başlamıştır. Mu'tezilenin önemli bilginlerinden Ebu Ali el-Cübbâî'den kelâm dersleri alan ve kırk yaşına kadar mutezilî düşüncüyü savunan Eş'arî, başta "vücûb alellah" ilkesi olmak üzere Mu'tezilenin görüşlerini nasların yanı sıra akli bilgilere de aykırı bularak bu ekolden ayrıldığını ve Ehl-i sünnete geçtiğini açıklamıştır²⁰⁶

²⁰¹ Yavuz, "Kelâm", 198.

²⁰² İsmail Hakkı İzmirli, *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*, (Evkafı İslamiyye Matbaası, 1336), 7-8; Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, 418-419.

²⁰³ İsmail Hakkı İzmirli, *Haz: İslam'da Felsefe Akımları*, Haz. N. Ahmet Özalp (Kitapevi Yayınları, İstanbul 1995), 22.

²⁰⁴ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, Haz. Sabri Hizmetli, (Umran Yayınları, Ankara 1981), 94- 98.

²⁰⁵ M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, (İstanbul: İsam Yayınları), 1998, 10.

²⁰⁶ Yavuz, "Kelâm", 196.

Eş'arî'den önce Sünnî kelâm ekolünü Maverâünnehir civarında kuran bir diğer âlim Ebu Mansur el-Mâtürîdî olmuştur. İmam Azam Ebu Hanife'nin ilim geleneğine mensup bulunan Mâtürîdî, Eş'arî'ye nispetle kelâmda daha akılcı bir yöntem geliştirip uygulamıştır. Sünnî inançları daha doyurucu bir muhteva ile temellendirmeye çalışmıştır. Bundan dolayı kurduğu ekol Eş'arî'yye ile Mu'tezile arasında, fakat akılcılıkta Mu'tezileye daha yakın kabul edilmiştir.²⁰⁷

Mâtürîdî Ebu Hanife'nin fıkıh mezhebiyle birleşmiş, Müslüman çoğunluğu kendisine tâbi olmasını sağlamıştır. Mâtürîdî bilgi problemi, ispatı vacip, ilahî fiillerin hikmetli oluşu, insanın kendi fiillerinin faili kılınışı, nübüvvetin gerekliliği ve imanın dindeki yerinin önemi gibi konulara ağırlık verip özellikle Mu'tezile kelâmını eleştirmiştir.²⁰⁸

Mâtürîdî'nin istidlal yöntemleri, kullandığı farklı örnekler daha sonra yazılan Sünnî kelâm eserleri için bir model olmuştur. Bir taraftan Sünnî kelâm ekolü teşekkül ederken bir taraftan da Kindî ve Fârâbi ile felsefî fikirler İslam coğrafyasında duyulmaya başladı. Bir diğer taraftan da tasavvufî düşünceler Sûfîyye ekolüyle kurumlaşmaya başladı. Hicri dördüncü yüzyılın yarısından sonra İslam coğrafyasında Doğu'da Mâtürîdiyye, Ortadoğu ile Kuzey Afrika'da Eş'arî âlimler ve birtakım devlet idarecilerinin desteğiyle Sünnî kelâm zamanla her yere ulaştı. Zamanla Müslümanların çoğunluğunu bünyesinde toplamayı başaran bu ekol, daha sonraki zamanlarda kelâm ilmini tekemmül ettirme görevini üzerine almıştır.²⁰⁹

2.2.2. Kelâm İlminin Geçirdiği Dönemler

Kelâm ilmi ortaya çıktığı ilk zamandan günümüze kadar çeşitli safha ve dönemlerden geçmiştir. Kelâm ilminin geçirdiği safhaları detaylı bir şekilde izahını bu konuyla alakalı eserlere havale etmekle beraber bu kısımda icmalen belli başlıklar altında izah edilmeye çalışılacaktır. Kelâm ilminin geçirdiği dönemleri, Müttekaddimîn kelâmı, müteahhirîn kelâmı ve yeni ilm-i kelâm olmak üzere üç döneme tasnif etmek mümkündür.

2.2.2.1 Müttekaddimîn Kelâmı

Bu dönem eski kelâmcılar dönemi olup, Gazzâlî'den önceki döneme kudema ilmi kelâmı denilir. Bu dönem de ikiye ayrılır:

²⁰⁷ M. Ali Ebû Reyyân, *Târîhu'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, (İskenderiye 1986), 322-323; Yavuz, "Kelâm", 197.

²⁰⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 165.

²⁰⁹ Yavuz, "Kelâm", 197.

1-Mu'tezile Kelâmı: Mu'tezile ekolü daha ortaya çıkmamış iken Ma'bed Cühenî, Geylan-ı Dımışkî ve Cehm b. Safvan gibi zatlar akla dayanarak ilk defa nasları tevil yolunu tercih etmişlerdi. Bunların tesiri altında kalan Mu'tezile daha ileri giderek akla ziyade ehemmiyet vermiş, nasları daha çok tevil etmiştir.²¹⁰ Mu'tezile felsefe ile ilmi kelâmı beraber araştırarak birbirine karıştırmak suretiyle aklın ön planda tutulduğu kelâmi usûller ortaya koymuşlardı.²¹¹ Kelâm ilmi başta Mu'tezile tarafından kurulmuştu. Selef ve Sünnîler ise sürekli bu ilmi reddetmişler, çünkü Mu'tezile aklı dinin temeli haline getirmişlerdi.²¹² Bu meslekte gidenlerin en meşhurları Ebu-l Hüzeyl el-Allâf, İbrahim en-Nazzâm, Ma'mer bin Abbâd es-Sülemî, Amr bin Bahr el-Câhız, Ebu Ali el-Cübbâî, Ebu Hâşim bin Ebu Ali el-Cübbâî, Kadı Abdülcabbâr el-Hamedânî, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'dir.²¹³

2-Ebu Said b. Küllâb ile başlayıp Eş'arî ve Mâtürîdî ile gelişerek ekol haline gelmiş Sünnî kelâm: İlk ortaya çıktığında Selef ve hambeliliğe çok yakın olan Eş'arîlik, bunlardan giderek uzaklaşarak mutezilî kelâma yakınlaşmıştır. Kelâmi manada tevilin Sünnî akideye ithal edilmesi, Eş'arî ekolünün önde gelen isimlerinden Cüveynî eliyle gerçekleşmiştir. Abdulkahir Bağdâdî, Bâkılânî, Semnânî, Cüveynî bu dönemdeki büyük Eş'arî kelâmcılardır.²¹⁴

Kelâmcıların Mütেকaddimîn dönemi Eş'ariyye'de Gazzâlî, Mâtürîdiyye'de Ebu-l Muîn en-Nesefî ile sona erer.

Mütেকkadimîn döneminin öne çıkan özelliği, Mu'tezile'ye karşıt olmak ve Mu'tezilenin savunduğu görüşlerin mesnetsiz ve yanlış olduğunu ispat etmeye çalışmalarıdır.²¹⁵ Mütেকaddimîn kelâmcıları, klasik mantık ve felsefeden uzak durmuşlardır. Bu dönem kelâmcıları Kur'an'da bulunan bir akılcılıkla İslami ilkeleri temellendirmiş, İslami mantık ve usûl ilmini geliştirmişlerdir. Bu sebeple bu dönemin kelâmı felsefeden uzak bir "Usûlü'd-din" ilmidir. Nakli ve akli delillerden oluşan özgün bir istidlal yöntemi benimsenmiş, temsili kıyas, kıyasü'l-gaib ale's-şahid (duyu ötesini duyulur alemle karşılaştırma), sebr ve taksim (ihtimalleri tartışma usûlü), inikasü'l-edille (delilin geçersizliğiyle konunun da geçersiz kabul edilişi) gibi istidlâl metotları kullanılmıştır.²¹⁶

²¹⁰ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 77.

²¹¹ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütেকellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 33-35.

²¹² Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 77.

²¹³ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütেকellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 33-35.

²¹⁴ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 78-79.

²¹⁵ Ebu'l Hasan Ali el-Eş'arî, *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet*, Çev. Ramazan Biçer, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2010, 237; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012), 107.

²¹⁶ Yavuz, "Kelâm", 198.

Bu dönemde Allah'ın vücudu hudûs deliliyle ispatlanmış ve bu temel üzerine oturtulmuştur. Sıfat tartışmalarına ağırlık verilen bu dönemde, müteşâbih naslarda teville gidilmiştir. Mütevâtir olmadıkları halde birçok ahad rivayet nakli deliller içine girmiştir. Uluhiyet, nübüvvet ve “ba's-ı cismânî” (cismani yeniden dirilişi) kanıtlamak düşüncesiyle atomcu bir tabiat felsefesi benimsenmiş, sebep-sonuç ilişkisinin zorunluluğu reddedilmiştir.²¹⁷

Bu dönem kelâm ilminin en belirgin özelliklerinden biri Aristo mantığının İslam'a uygun olmadığı savunulup, ondan uzak durulmasıdır. Bu dönem kelâm âlimleri Mu'tezile'den başlayarak, çeşitli felsefî kavram ve konuları ele almalarına rağmen mantık ilmini kullanmamışlardır.²¹⁸ Onun yerine sahabeden itibaren fıkıh ilmi içinde mevcut olan ve daha sonra İmam Şafii tarafından teorisi kurulan, bir nevi İslam mantığı diyebileceğimiz, rey ve içtihada dayalı “Usûl” ilminde kullanılan metotlar tercih edilmiştir.²¹⁹

Hicri beşinci asır kelâm tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu asırdan itibaren kelâm ilminin metodunda bir farklılık meydana gelmiş, İmam el-Cüveynî önceki kelâmcıların uzak durduğu Aristo mantığına zemin hazırlamıştır. Talebesi İmam Gazzâlî kelâmda bazı değişimleri fiilen başlatmıştır. Gazzâlî mantık kurallarını kullanmanın bir zararı olmadığını, aksine bunların kelâmın bir parçası olduğu düşüncesini savunmuştur.²²⁰ Gazzâlî kelâmda daha önce ortaya çıkan bu eğilimi, meşrulaştırmıştır. O “Mütekaddimîn” dönemine son verip, felsefe ve mantığa kapıları açan “Müteahhirîn” dönemini başlatan zat olmuştur.²²¹

2.2.2.2. Müteahhirîn Kelâmı

Gazzâlî ile yeni bir dönem açılmış, bu zamana kadar kelâmcılar arasında fikri tartışmalar yapılırken bu dönemle birlikte İslam felsefecilerine karşı bir mücadeleye girilmiştir. Bu dönemde felsefe ve mantık, kelâma dahil olmuştur.²²² Bu dönem “Müteahhirîn” dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu dönem kelâmcıları felsefî mevzulara çok girmiş, birçok nassı tevil etmiştir. Bu sebeple bu dönem kelâmı Mu'tezileye ve

²¹⁷ Yavuz, “Kelâm”, 200.

²¹⁸ Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, (Konya: Tekin Kitapevi, 2010), 63-64; Kılavuz, *İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 420-421

²¹⁹ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 23.

²²⁰ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, Nşr. M. Bouyges, (Beyrut 1990), 45.; Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 24.

²²¹ İzmirli, *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme*, 7-8; Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, 28-29; Abdüh, *Risâletü't-tevhîd*, 51-52.

²²² Sa'duddîn Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslam Akaidi*, Haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 100; Kılavuz, *İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 421.

hatta giderek felsefeye yaklaşmıştı. Bu dönemin meşhur kelâm âlimleri şunlardır: Şehristâni, Fahreddin Râzî, Kadı Beydâvi, Âmidî, Tûsi, Cürcânî, Teftâzânî.²²³

İzmirli'ye göre, Gazzâlî'den itibaren ortaya çıkan müteahhirîn kelâmcıları eski kelâmcıların metotlarından farklı olarak Aristo mantığını kelâma dahil etmişler, felsefî meseleler artık kelâmın muhtevası haline gelmiştir. Akait başlangıçta tevhit ilmi ve fikh-ı ekber Selef tarafından isimlendirilmişti. Daha sonra ise akait, önceki kelâmcılar tarafından kelâm ilmi unvanıyla tamamlanmış ve genişletilmişti. Müteahhirîn tarafından eski kelâmın ilke ve esasları kaldırılarak yeni ilke ve esaslar konuldu. Aristo felsefesiyle karışmış bir kelâm zuhur etti.²²⁴

İmamı Gazzâlî'nin yolu, Meşşai felsefesini yahut Fârâbî ve İbn Sînâ felsefelerini, başka bir ifadeyle felsefeyi reddetmeyi akaitten sayan bir yoldur. Râzî'nin ve onu takip eden Âmidî'nin metodu felsefe ile kelâmı birleştiren bir metottur. Âmidî, Râzî'den daha fazla felsefe yolunu genişletmiş, daha sonra gelen meşhur müfessir Beyzâvî kelâm ile felsefeyi birbirinden ayıramayacak derecede karıştıran bir yol takip etmiştir. Daha sonra gelenler de Beyzâvî'nin yolunu takip etmişler.²²⁵

Gazzâlî'nin felsefe eleştirisiyle Eş'arînin Mu'tezile eleştirisi sonuç itibarıyla bir benzerlik göstermektedir. Nasıl ki Eş'arî Mu'tezile'nin görüşlerini reddederken onların aklî kelâm metotlarını Ehl-i sünnete taşımıştır, öyle de Gazzâlî de felsefenin görüşlerine karşı çıkarken düşüncelerinin temeli olan mantığı kelâma taşımıştır. Gazzâlî'den sonra kelâmi eserler felsefî görüşleri içinde bulunduran, bilgi ve varlık mevzularına genişçe yer veren bir hal almıştır.²²⁶

Gazzâlî'den itibaren nakli aklın ispatına dayandırma fikri giderek daha da artmış ve Râzî'de zirveye çıkmıştır. Öyle bir hal aldı ki nasların delalet ettikleri anlamlar itibarıyla kesinlik taşıyamayabilecekleri, dolayısıyla aklî esaslar çerçevesinde yorumlanması gerektiği görüşü benimsenmiştir.²²⁷ İbn Haldun ve Teftâzânî'ye göre, bu dönemdeki kelâm o kadar aklî bir hal almış ki, naslarla ilgisini en az seviyeye indirmiş, felsefeye azami derecede yakınlaşmıştır. Muhteva açısından Aristo felsefesini ve tarihe karışmış Mu'tezile mezhebini reddetmeyi esas alan bu kelâm, yeni fikir, ilim ve felsefe hareketleri karşısında maalesef yetersiz kalmıştır. Mustafa Sabri gibi bazı kelâmcıların bu sistemi ayakta tutma çabaları da sonuç vermemiş, sonuç itibarıyla bu kelâmda fikir ve düşünce dünyasına mal olmuştur.²²⁸

²²³ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 28.

²²⁴ İzmirli, *Muhassal*, 30-31.

²²⁵ İzmirli, *Muhassal*, 32.

²²⁶ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 27.

²²⁷ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 28.

²²⁸ Uludağ, *İslam Düşüncesinin yapısı*, 79.

2.2.2.3. Mütেকaddimîn ve Mütעהhirîn Kelâmının Yetersizliği

İzmirli'ye göre mütেকaddim ilm-i kelâm ortaya çıktığı zaman diliminde ihtiyaç ve problemlere çözüm üretirken, bir zaman sonra çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyecek bir hale gelmiş, yerine mütעהhir ilm-i kelâm ortaya çıkmıştır. Daha sonraki zamanlarda mütעהhir ilm-i kelâm da çağın gerisinde kalmış, ihtiyaçlara cevap veremeyecek bir duruma düşmüştür. Bu sebeple çağın ihtiyaçlarına ve problemlerine cevap verecek yeni bir ilm-i kelâma ihtiyaç hasıl olmuştur. Ona göre, Osmanlıda ortaya çıkan kelâm âlimleri mütעהhirîn kelâmcıların en meşhurlarından Seyyid Cürcânî ile Teftâzânî'nin öğrencileridir. Memleketimizde en büyük kaynaklar Seyyid'in *Şerh-i Mevâkıf*'i ve Teftâzânî'nin *Şerh-i Makâsıd*'idir.²²⁹

İzmirli'ye göre, memleketimizde Ehl-i sünnet kelâmcıları, mütেকaddimîn ve mütעהhirîn kelâmcıları olarak tanınmıştır. Mütেকaddimîn kelâmcıları hicri üçüncü asırda İbn Küllâb ile ortaya çıkıp beşinci asrın sonlarında Cüveynî ile nihayet bulan kelâmcılardır. Mütেকaddimîn kelâmcılar felsefeden yüz çevirip bid'at ehlini reddetmişler, yaklaşık üç asır kadar ihtişamlarını muhafaza etmişlerdir. Mütেকaddim kelâmı ihtiyaçlara cevap veremeyince, yerine mütעהhirîn kelâmı yerine geçmiştir. Memleketimizde Ehl-i sünnet olarak sadece mütעהhirîn kelâmcıları tanınmıştır. Bu kelâm bizim resmi ilmi kelâmımız olmuştur.²³⁰

Ona göre, bu resmi kelâm bugünün ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmiştir. Çünkü bu kelâm Yunan felsefesine, İslamî düşünceleri Yunan felsefesinin sahasına yakınlaştırmak isteyen İbn Sînâ ve emsali filozofların felsefelerine, o zamanlar ortaya çıkan bid'at ve mülhitlere karşı ortaya konulmuştu. Bu kelâmın erbabı hicri bin tarihlerinden sonra çok azalmış, kelâmî meseleleri ve kelâmın inceliklerini bilenlerin sayısı ise çok değildi. Bu ilimde temel kaynaklar olan *Mevâkıf*, *Makâsıd* ve *Tavâli* gibi eserleri anlayanlar parmakla gösterilirdi. Ecdadımız tarafından İslamî akideleri korumak amacıyla tesis edilen bu ilim maalesef vazifesini yapamaz hale gelmişti. İslamî akideleri düşmanlara karşı korumak görevi olan bu ilmin doğal olarak düşmanın değişmesiyle değişmesi, asrın ihtiyaçlarına göre yenilenmesi zaruret derecesine gelmiştir.²³¹

Sadeddîn-i Teftâzânî, ilmi kelâmın asrın ihtiyaçlarına göre teceddüt edeceğini haber vermiştir. Akaidi muhafaza, bid'at ve sapkın inançları ortadan kaldırmak maksadıyla kudema tarafından bir ilm-i kelâm ortaya konmuştur. Fakat Yunan felsefesinin Müslümanlar arasında yayılmasıyla ehl-i İslam üzerinde tesirini göstermiş, bu sebeple kelâm âlimleri, Yunan felsefesi ile ilmi kelâmın karışmasına, İslami

²²⁹ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütেকellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 33-35.

²³⁰ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütেকellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 33-35.

²³¹ İzmirli, *Muhassal*, 34.

akidelerin usûlleriyle muvafık gelmeyen felsefî meselelerin red ve iptaline lüzum görmüş, böylece müteahhirîn kelâmı ortaya çıkmıştır. Halbuki Yunan felsefesi son üç asırdan beri sönmüş, yerine Avrupa felsefesi olan yeni felsefe gelmiştir. Yeni felsefe memleketimize girmesinden önce ilmi kelâmın teceddüdü meselesi gündeme gelmemiştir. Fakat yeni felsefenin girmesi üzerine, Yunan felsefesiyle karışmış olan ve eski felsefenin nazariyatları tesiri altında bulunan ilmi kelâmın yenilenmesi meselesi ortaya çıkmıştır.²³²

Dünyanın her yerinde hâkim olan yeni felsefe ülkemize de girerek okullarımızda ve üniversitelerimizde de ders olarak okutulmaktadır. Eski kelâmcılar zamanında felsefe nasıl ciddi bir etki göstermişse, şimdi de aynı tesiri göstermektedir. Nasıl ki, kelâm ilmi Yunan felsefesiyle karıştırılarak İslami akidelere karşıt olan felsefî meseleler delille reddedilmiş, bugün de kelâm ilmi yeni felsefeyle karıştırılarak İslami akidelere zıt olan felsefî meselelerin burhanla reddedilmesi gerektir.²³³

Müteahhirîn kelâmı olan resmi ilm-i kelâmımızın yeterli olmadığını zaten Selef mezhebine mensup olanlar, Şeyhülislam İbn Teymiyye ile Hüccetü'l-İslam İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye vb. beyan ediyorlardı. O zamanlar Aristo felsefesi, her yerde hükmettiğinden, eski felsefe olan Aristo felsefesi ile karışık ilmi kelâmın taraftarları çok fazlaydı. Bu sebeple Selefin sözlerini dinlemiyorlardı. Bu zamanda durum değişmiş, Aristo felsefesi sönmüş ve onun etkisi altında kalan ilmi kelâm da sönmeye başlamıştır. Bu zamanda kelâm ilmiyle alakadar bir kısım zatlar da bunu doğrulamaktadır.²³⁴

Müteahhirîn kelâmcılardan Eş'arî ekolüne mensup bazı âlimler son zamanlarında kelâm yolundan dönmüş, Hüccetü'l-İslam İmam Gazzâlî kelâm ilmini kendi amaçları için yeterli görmüyordu. Müteahhirîn âlimlerinden Fahreddîn Râzî kelâmi yolları ve felsefî metotları kalbe şifa olacak bir yol olarak görmüyordu. Kur'an yolunu en kestirme yol olarak görüyordu. Kelâm ilminin en şaşalı zamanlarında bile İslam ulemasının en büyükleri kelâm ilminin yetersizliğinden bahsederse, bugün için bu ilmin ne kadar yetersiz olduğu hesap edilsin.²³⁵

Bugün son dönem ilm-i kelâmı tarihi kıymetini muhafaza ediyor ise de ilmi kıymetini kaybetmiştir. Bugün ilmi kıymetini muhafaza eden resmi ilmi kelâm değil, belki Selefî ümmetin ilmi tevhididir. Bugün felsefe ile kelâmın karışması lazım ise eski felsefeyle değil, belki yeni felsefeyle karışması gerekir. Son dönem kelâmcılarının kabul ettikleri usûl gereğince yeni felsefenin meseleleri kelâm meseleleriyle birleştirilerek,

²³² İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita", 33-35.

²³³ İzmirli, *Muhassal*, 35.

²³⁴ İzmirli, "İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karâmita", 33-35.

²³⁵ İzmirli, *Muhassal*, 35.

İslam dininin itikat usûllerine uygun olanları kabul etmek ve uygun olmayanları red ve iptal etmek daha uygundur. Kelâmî görüşleri yeni felsefeye göre tevsi’(genişletmek), asrın ihtiyaçlarına göre tadil (düzeltmek) etmek ehl-i kelâmın mesleğine daha uygun düşer. Yunan felsefesinin efkâr ve düşüncelerini ilimlerine dahil eden müteahhirîn kelâmcıları bugün hayatta olmuş olsalardı, hiç şüphe yok ki Alman, Fransız, İngiliz felsefesinin fikir ve düşüncelerini ilimlerine dahil eyleyeceklerdi.²³⁶

İzmirli’ye göre, akaidi İslamiyenin konusu olan vahyin imkanını, sem’iyyatın imkanını bugün eski felsefenin nazariyatı ile ispat etmek abes, bilakis yeni felsefe ile ispat etmek hikmete daha uygundur. Akaidi İslamiye kelâmın kaidelerinden, felsefenin düsturlarından alınmaz. Ancak naslardan alınır, ilmi kelâma ihtiyaç düşmanın şüphelerini asra göre hâkim olan nazariyat ile ispat eylemekten ibarettir. Bugün hâkim olan nazariyat yeni nazariyattır. Nazariyatı cedide bulunmaz ise hicrî üçüncü asırda ortaya çıkan Mütakaddimîn kelâmı ile hicrî altıncı asırda ortaya çıkan müteahhirîn kelâmının ne kıymeti kalır?²³⁷

İzmirli, ilm-i kelâmın asra göre teceddüt etme lüzumunu izahtan sonra sonuç olarak, Selef mezhebini bildiren ilmi tevhit her Müslüman için yeterli olduğu fikrini savunmuştur. Ona göre, bugün hicrî altıncı asırda ortaya çıkan ilmi kelâmın yeri yoktur. Ancak sahabe, tâbiîn, etbaı tâbiîn ve müçtehit imamıları mezhepleri doğrultusunda İslam’ın itikatlarını gerek akli delillerle ve gerek sem’i delillerle izah eden ilmi tevhidin yeri vardır. Şayet yeni felsefenin nazariyatı ile müteahhirîn kelâmcıların mesleği gibi kelâmî meseleleri birleştirmeye ihtiyaç görülüyorsa köhne nazariyat, eski felsefe yerine bugünkü nazariyat, yeni felsefeyle birleştirip ona göre kelâmî meseleleri tevsi’ ve ta’dil etmek daha uygundur.²³⁸

2.3. Kelâm İlminde Yenilik Arayışları

XIX. yüzyılın sonlarında İslam dünyasının Avrupa medeniyetine hangi ölçülerle yaklaşacağı, Müslümanların siyasi varlığı ve İslam toplumunun geleceğiyle ilgili tartışmalar çokça gündeme gelmiş, problemlerin çözümü için meselelerin ilmi temeline inme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İslami ilimlerin mevcut durumu ve bu ilimlerle topluma tekrar nasıl yön verileceği hususuna kafa yorulmuştur. İslami ilimlerin içerik ve yöntem açısından çağın ihtiyaçlarına cevap vermediği kanaati hasıl olmuş, bu ilimlerde tecdit fikri ortaya çıkmış, bu yönde her sahada çalışmalar başlamıştır. Bu yenilenme fikri önce tefsir ilminde başlamış, bu manada yeni tefsirler yazılmıştır. Fıkıhta içtihat kapısı kapalı

²³⁶ İzmirli, “İslam’da Felsefe, Selefiyye, Mütakaddimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karâmita”, 33-35.

²³⁷ İzmirli, *Muhassal*, 35.

²³⁸ İzmirli, “İslam’da Felsefe, Selefiyye, Mütakaddimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karamita”, 33-35.

düşüncesi eleştirilerek asrın ihtiyaçlarına uygun hüküm ve kanunlar çıkarılması görüşü savunulmuştur. Zorluklara rağmen Osmanlı'da başlatılan kanunlaştırma hareketinin neticesinde Mecelle ve Hukuku Aile Kararnamesi meydana gelmiştir.²³⁹

Yenilik düşüncesi kelâm ilminde de etkisini göstermiş, farklı coğrafyalarda dile getirilmiş, bu sahada çalışmalar yapılmıştır. Hindistan'da Seyyid Ahmet Han'ın beyanları ve Şiblî Nu'mânî'nin "*İlmi Kelâmı Cedit*" eseri gibi telifatlar öncülüğünde kelâmda yenilik hareketleri bu bölgede açıkça görülmüştür. Mısır'da Muhammed Abdûh "*Risâletü't Tevhit*" eserinde yenilik fikrini dile getirmiştir. Bunların dışında Suriye'de Hüseyin el-Cisri "*Risâletü'l Hamidiye fî Hakikati'd Diyaneti'l İslamiye ve Hakkiyeti's- Şeri'ati'l Muhammediye*" isimli eserinde son derece kıymetli yeni ilm-i kelâm teşebbüs örneğini göstermiştir. Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Tercümetü'r Risâleti'l Hamidiye* ve *Mevaidü'l İnam fî Berâhin-i Akâidi'l İslam* ile *Telhisü'l Kelâm* gibi eserlerindeki ortaya koyduğu yaklaşımlar yeni ilm-i kelâm sahasındaki memleketimizde yapılmış bazı teşebbüslerdendir.²⁴⁰

Mısır'da kelâmın problemleriyle uğraşan ve bu ilmi daha verimli hale gelmesi için çaba sarf eden kişi Muhammed Abdûh'dur. Dönemindeki mevcut kelâmı beğenmeyen Abdûh, kimsenin elinde artık Eş'arî, Mâtürîdî, Bâkîllânî veya İsferayânî'ye ait bir kitap bulunmayışından ve hatta kitapçılarda dahi bunların eserlerine rastlanmamasından yakınır. Abdûh, yaşadığı zamandaki kelâm tedrisatından memnun değildir. Çünkü talebeler müteahhirînin muhtasar kitapları haricinde kitap okumamakta, sadece ibarelerin ne manaya geldiklerini öğreniyorlardı. Talebelerin delil ve mukaddimeleriyle bir konuyu öğrenip doğrusunu yanlışından ayırabilecek seviyeye gelememişlerdi. Bununla beraber kitaptaki bilgileri Allah veya resulünün sözü gibi telakki ediyorlar, bir itiraz gelse "kitapta böyle diyor" diye tartışmayı kesiyorlardı.²⁴¹ Abdûh'un medreselerde yakın dönemde özellikle kelâm ilminde meydana gelen kopukluk ve yüzeysellik üzerinde durduğu görülmektedir. İbareyi ezbere okumak, onu anlamak içeriğe nüfuz etmek değildir. Metnin ne demek istediği sorgulanmazsa her şey lafızlardan ibaret kalmış olur. Kitaplardaki nakiller bilgiyi oluşturmada birer vasıta veya yardımcı iken bilginin kaynağı konumuna yükselir. Felsefî ve aklî meseleleri bünyesine alan müteahhirîn kelâm kitaplarının dışlanması sebebi budur.²⁴²

Abdûh'a göre muhtasar kelâm kitapları konuları tam manasıyla anlamada yetersizdir. Gerekli felsefî alt yapıya sahip olmayan talebe metni ezberleyip orada

²³⁹ M. Sait Özervarlı, "Yeni İlmi Kelâm" *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/427-428

²⁴⁰ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm Tartışmaları*, Haz. Melikşah Sezen, (İstanbul: Çizgi yayınevi, Kasım 2020), 23-24.

²⁴¹ Muhammed Abdûh, *el-İslam ve'n-Nasraniyye ma'a'-ilm ve'l-medeniyye*, (Kahire 1373), 138-139.

²⁴² Özervarlı, *Kelâmıda Yenilik Arayışları*, 104.

bulunan bilgiyi anlayamadan geçmektedir. Bunun sonucunda öğrenci lafızları bilmekte, okuduğu lafızların ne mana ifade ettiğini anlayamamaktadır. Sadece mevcut kelâm kitaplarını okumak ve ibare bilgisiyle yetinmek hakikate ulaştırmaz, aksine hakikatten uzaklaştırır. Müteahhîrîn dönemi kelâmcılarının, filozofların tesirinde kalarak, onların nazariyeleri taklit eder derecesinde savunmakla suçlayan Abdûh, felsefe ile aslî kelâm konuların karıştığını, daha sonra ise kelâm kitaplarında lafız ve üslup tartışmalarından başka bir şey kalamadığını ve aklın dışlandığına dikkat çeker.²⁴³ Abdûh'un kelâmı, temel ve içerik yönüyle mevcut gelenekten farklı olmamıştır. Bütün farklılığı bazı şeyleri daha çok vurgulaması veya terk etmesidir. Abdûh, İslam prensiplerinin temel ilmi olan kelâmı basitleştirmek istemiş, o yüzden en önemli kelâm kitabı olan *Risaletü't-tevhîd* eserini oldukça kısa ve özet bir tarzda yazmıştır.²⁴⁴

Kelâmda yenilik düşüncesini savunanlardan biri de Hindistan bölgesinde bulunan Seyit Ahmet Han'dır. Batı ilimlerinde ciddi bir metot değişimi yaşandığını öne süren Seyit Ahmet Han'a göre, modern ilimlerle kelâm ilminin kuruluşu sırasındaki Yunan hikmeti arasında büyük fark vardır. Çünkü eski felsefenin temelleri tecrübe ve müşahedeye değil, akli ve kıyasi delillere dayanıyordu. Bu sebeple aklen reddedilmeleri kolaydı. Halbuki bugünün ilmi, tecrübelerle kurulmuş ve göz önünde cereyan etmektedir. İslam'ın ilimle çelişmediğini sadece sözle söylemek yeterli değildir. Bugünün ilimleriyle uyuşan modern yeni bir kelâm ilmine ihtiyaç vardır. Yapılması gereken şey ya modern ilimleri reddetmek ya da reddedilemiyorsa bu ilimleri İslami prensiplerle bir araya getirip bağdaştırmak gerektir.²⁴⁵ İslam dininin her asırda toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmesi için kelâm ilmini ihtiyaca göre ele almanın şart olduğu görüşünü savunan Ahmet Han, aksi halde İslam'ın itiraz ve saldırılara maruz kalacağı ve zarar göreceğini iddia etmiştir.²⁴⁶

Yakın dönem kelâmda yenilik hareketinin kıtasındaki en önemli temsilcilerinden biri de Şiblî Nu'mânî'dir. Kelâm tarihi mevzuunda yazdığı *İlmü'l Kelâm* adlı eserinin önsözünde eski kelâmın bugün faydasız ve yetersiz olduğundan, yeni ve değişik tarzda bir kelâm kitabı ihtiyacından bahseder.²⁴⁷ Şiblî, *el-Kelâm* eseriyle bu amacını gerçekleştirmek istemiştir. Nasıl ki önceki kelâmcılar Yunan felsefesine karşı bir kelâm ortaya koydular, öyle de bu zamanda ateizme karşı metot bakımından yeni bir ilmi kelâm ortaya koymak lazımdır. Şiblî'ye göre reddedilmeleri mümkün olmayan modern fikirler ışığında kelâm ilminin yeniden ele alınması gerektir. Gençlerin şüphelerini izale

²⁴³ Muhammed Abdûh, *Tevhid Risalesi*, Trc. Sabri Hizmetli, (Ankara 1986), 20-21,

²⁴⁴ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 105-106.

²⁴⁵ Sayyid Ahmad Khan, *Lecture on Islam*, trc. Christian W. Troll, (Karachi 1979), 312-313.

²⁴⁶ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 108.

²⁴⁷ Şiblî Nu'mânî, *İlmü'l-Kelâm*, (Karaçi 1929), 16.

için modern şartlara uygun izahları zaruret gören Şiblî, kadim kelâm ilminde sadece akaitten bahsedildiği için itirazlar sadece akaide gelmiştir, halbuki bu zamanda dinin tarihi, ahlaki ve sosyal yönleri de sorgulanıp itiraza maruz kaldığından yeni kelâmın bu konulara da yer vermesi görüşünü savunmuştur.²⁴⁸

Şiblî'ye göre yeni kelâmda eski kelâm kitaplarında yer alan uzun mukaddimeler, kapalı mantık ıstılahları ve lüzumsuz tartışmalar çıkartılmalı, temel konular açık ve sade bir şekilde yer almalı, aklın yanında vicdanın da tatmin edilmesi hedef alınmalıdır.²⁴⁹ Şiblî, Selefî Hint âlimlerinin aksine, sadece asr-ı saadetten değil, İslam tarihindeki bütün birikimden istifade etmek gerektiği görüşünü savunur. Onun nazarında kelâm İslam inanç ve prensiplerini kolayca açıklayabilmek için kullanılan bir ilim olduğundan, sadece Gazzâlî veya Râzî değil İslam'ı farklı bir üslupla bütün ilkeleriyle takdim etmek isteyen Mevlânâ Celâleddîn Rûmî de bir kelâmcıdır.²⁵⁰

Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin fikir babası olan Muhammed İkbal de İslam düşüncesi kavramı içinde kelâma yeni bir bakış açısı getirmiştir. İkbal *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü* adlı önemli eserinde, klasik kelâmın çeşitli konularıyla alakalı eleştirilerde bulunmuş, ayrıca Kur'an'daki fikrî dinamizme tekrar dönülmesini arzu etmiştir.²⁵¹ Son beş asırdır İslam'da dini düşüncenin fiili bir durgunluk gösterdiğini ifade eden İkbal'e göre bugünün Müslümanlarının en önemli vazifesi, geçmişle bağıni koparmadan İslam'ın bütün düşünce sistemini yeniden gözden geçirmektir. Geleceğin kelâmcıları İslami literatürde mevcut olan atom nazariyesi gibi konuları yeniden ele alıp, kelâmla aynı doğrultuda giden modern bilimi birbirine yakın bir konuma getirmelidir. İkbal sadece yaşadığı dönemle kalmayıp geleceğe yönelik düşünceler de üretmiş, bununla birlikte geçmişle bağları koparmamıştır.²⁵²

Memleketimizde kelâmda yenilik fikrinin en önemli savunucularından olan İzmirli, kelâm ilminin gördüğü vazife gereği, düşmanların, muannitlerin değişmesiyle kendisi de değişmeli ve yenilenmelidir fikrini ortaya koymuştur.²⁵³ İzmirli yenilik fikrini şöyle dile getirmiştir;

Bu ilm-i Kelâmın erbâbı bin tarihlerinden sonra kesb-i nedret etmiş daire-i şümulüne aldığı felsefe-i kadîme de üç asırdan beri munkariz olmuş, yerine garp felsefesi kaim olmuş idi. Garp felsefesi ahiren memleketimize girmekle bu ilm-i Kelâm bittabi gayr-ı kâfi görülmeye başlamış; ilm-i Kelâmın bugünkü zihniyete göre yeni bir şekil iktisab etmesi zarureti hasıl

²⁴⁸ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 109.

²⁴⁹ Şiblî Nu'mânî, *İlm-i Kelâm-ı Cedid*, (Tahran 1328), 144-146.

²⁵⁰ Aziz Ahmad, *Islam and Modernism in Egypt*, (New York 1933), 85.

²⁵¹ Fazlurrahman, *Islam and Modernity*, (Chicago 1982), 154.

²⁵² Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 113- 114.

²⁵³ İzmirli, *Yeni ilm-i kelâm*, 4.

olmuştur. İşte bu zaruret karşısında Tetkikat ve Te'lifat-ı İslamiyye Hey'et-i İlmiyyesi, Yeni İlm-i Kelâmın tahrir olunmasını taht-ı vücubda görmüştür.²⁵⁴

İzmirliye göre, resmi ilmi kelâmımız bugün ilmi kıymetini yitirmiştir. Bugünkü ilmi kelâm yeni felsefenin kanunlarıyla tâ'dil ve asrın ihtiyaçlarına göre tevsi' olunmalıdır. Bugünkü ilmi kelâmda kaideler ve hazır felsefenin meseleleri İslami akideler ile mukayese edilerek uygun olanları kabul, uygun olmayanları reddedilmeli ve yeni mantık esas ölçü kılınmalıdır. Eski kelâm ilmi, fizik ve astronominin meselelerini ihtiva ettiği halde bugünkü kelâm ilmi bu zikredilen meseleleri doğrudan doğruya içinde bulundurmuyacaktır. Çünkü vaktiyle fizik ve astronomi külli bir ilim olan felsefenin bölümlerindendi. Kelâm ilminin meseleleriyle felsefî meseleler birbiri içine girince fizik ve astronomi konuları da kelâma girmiş oldu. Bu sebeple resmi ilm-i kelâmımız fizik ve astronomi meselelerini doğrudan doğruya içinde bulundurmuş oldu. İlimlerin gelişmesi neticesinde fizik ile astronomi felsefeden ayrılarak müstakil bir ilim haline geldi. Dolayısıyla fizik ve astromomi ile felsefenin mevzuları ayrıldı. Felsefe, fizik ve astronomiyi kendi bünyesinde tutamaz oldu.²⁵⁵

İzmirli'ye göre, fizik ve astronomi ilmi yalnız duyularla sabit olan olaylara inceler. Meydana gelen olaylar arasındaki sabit bağları ortaya çıkaran kanunları ortaya çıkarır. Felsefe ise bu kanunların kesin veya teori mi olduğunu ve alemi tabiat hakkında ne gibi sonuçlar netice verdiğini araştırır. Fizik ve astronomi olayları ve kanunları araştırmakla asla duyularla hissedilen olayların ötesine geçmez, ancak duyularla bilineni sadece araştırır. Felsefe, hadîsatın aslına maddesine nüfuz ederek sadece duyularla bilinende kalmaz, belki tabiatın ötesinde olan bir mevcuda kadar varır. Bu manaya göre felsefe bugün, bir ilmi külli olur. Bütün ilimler üzerine hâkim olur.²⁵⁶

Yeni ilmi kelâm, bütün ilimlerde hâkim olan yeni felsefeyle karıştırılacaktır. Her ne kadar fizik ve astronomi meselelerini doğrudan içinde bulundurmasa da fizik ve astronomi ile hasıl olunan neticeleri, hadîselerin aslını, maddesini araştırarak, mezkûr meseleleri dolayısıyla ihtiva etmiş olacaktır. Fizik ve astronomi ilmi şeriata, ilmi tevhide, ilmi kelâma hizmetçidir. İlmî kelâmın fizik ve astronomi ile başka ne işi olur? İlmî kelâm duyularla bilineni, meydana gelen olayların kanunlarını nasıl inkâr eder? Netice itibariyle ilmi kelâm ilmi kanunlara muhalif olamaz.²⁵⁷

İzmirli, yeni ilmi kelâmda felsefî meselelerin delillerde kullanmak maksadıyla sadece sonuçlarına yer verilmesini benimsemiştir. Ona göre, Batı felsefesiyle ihtiyaç

²⁵⁴ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 56.

²⁵⁵ İsmail Hakkı İzmirli, "Yeni İlmi Kelâm", *Sebilürreşâd dergisi*, Kültür Yayınları Dizisi No. 218, 14(344) /48-49.

²⁵⁶ İzmirli, "Yeni İlmi Kelâm", 48-49.

²⁵⁷ İzmirli, "Yeni İlmi Kelâm", 48-49.

duyulduğu kadar alaka kurulmalıdır. İzmirli, kelâmı modern Batı düşüncesiyle irtibatlandırmaya gayret ederken aynı zamanda kelâm ilminin felsefî tartışmalar içinde kaybolmasını istememektedir.

2.3.1. Yeni İlm-i Kelâm Düşüncesi

Osmanlı âlimleri kelâm ilmi hakkında görüş bildirmede ve yorumlarda aktif rol oynamışlardır. Dergilerdeki çeşitli makale ve tartışmalardan anlaşıldığı üzere, Osmanlı son dönem âlimlerinden bazıları, eski kelâm ilminin ihtiyaca cevap vermediği görüşünü savunmuştur. Modern dönemde Osmanlı’da kelâm ilmiyle ortaya konulan teklif ve projelerden biri Abdullatif Harpûtî ve İsmail Hakkı İzmirli tarafından savunulan “yeni ilmi kelâm” hareketidir. Kelâm ilminin geleneksel yapısını bozmadan onu güncelleştirme amacı taşıyan bu hareket, Osmanlı ilim çevreleri tarafından daha çok kabul görmüştür. Bu hareketi takip eden âlimler yenilik olarak ortaya koydukları, kelâm ilminin daha çok modern bilim ve felsefenin verilerini kullanması, yeni mantık ve metotlardan faydalanması olmuştur.²⁵⁸ İzmirli, içerdiği mevzular yönüyle, kadîm kelâmî eserlerin, bugün yeterli olmadığını ifade ederek, eski Sofistlerin yerini maddeci ve tabiatçıların aldığını, Dehriyyûn’un da şekil değiştirdiğini, bu nedenle bugünün menfi fikirlerine karşı koyacak yeni kelâmî eserlerin neşredilmesi lüzumu üzerinde önemle durmuştur.²⁵⁹

Kelâm ilminin konularının yenilenmesi konusunda ciddi çaba gösteren, Osmanlı son dönem kelâm âlimlerinden Abdullatif Harpûtî’ye göre, değişen felsefî fikirleri elekten geçirip, İslami düşünceye uygun görüşleri tespit ederek almak ve onlardan fayda sağlamak, uymayan görüşleri ise reddetmek ve bu tarz usûlle yeni bir ilmi kelâm meydana getirmek gerektir. Mütakaddimîn ve müteahhirînden sonra üçüncü bir ilmi kelâm dönemi başlamış oluyor ki, Harpûtî *Tenkihu’l- Kelâm* eserini telif ederek bizzat bu dönemi kendisinin başlattığını ifade etmiştir.²⁶⁰ Bunun yanında Harpûtî yeni felsefeye karşı madde ve kuvvetin hudûsu, maddenin eşyayı icat etmediği, görünen alemin haricinde mana ve ruh alemlerinin de var olduğu ile alakalı konularının ele alınıp kelâm âlimleri tarafından ispat edilmesini ister. Felsefî meseleler ele alınırken “usûlu’d-din” metodunun lazım geldiği, böyle olmazsa İslami olmayan bir felsefî çalışma olacağı ikazında bulunur. Ayrıca Harpûtî, aşırı tevilden kaçınmış, mûcize ve vahiy hakikatlerini aklileştirme gayretinde olmamıştır.²⁶¹

²⁵⁸ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 86-87.

²⁵⁹ İzmirli, “Yeni İlm-i Kelâm”, 48-49.

²⁶⁰ Abdullatif Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası 1332), 111.

²⁶¹ Abdullatif Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm* 113-114

Yeni ilmi kelâm düşüncesine sahip *Yeni Akait* adıyla bir risale neşreden Filibeli Ahmet Hilmi de bu konuyla alakalı çalışma yapanlardan biridir. Ona göre, her dönem insanların sahip olduğu bir zihni düşünce vardır, bugünün insanların zihni düşüncesi eskinin mantık ve bilgileriyle ikna ve tatmin olması mümkün değildir. Bunun için İslam toplum düşüncesinde bir yenilenme lazımdır. Eskinin düşünce ve fikirleri gözden geçirilerek doğru ve faydalı olanları almak, topluma zararı olanları terk etmek gerektir. Yenilenme ancak yeni içtihatlarla zamanın biliminden faydalanmak ve toplumun ihtiyaçlarını nazara almakla mümkün olur. Filibeli'ye göre, yenilik dinin esaslarında yapılmaz bu intihar olur. Müdahale vücudun hayatiyetini kaybetmiş parçaları için olabilir. Mesalâ; bir adamın kangren olmuş parmağı kesilir, fakat kalbi ve beyni atılamaz. Filibeli dini inanç esaslarının yanında dini duygu üzerinde de önemle durmuştur. Bu yolla kelâma yeni bir boyut kazandırmaya çalışır. O'na göre din, dini his ve duygularla kaimdir, bunlarsız ayakta kalamaz.²⁶²

Kelâmda yenilenme hareketinin memleketimizdeki en önemli temsilerinden İzmirli İsmail Hakkı *Yeni İlmi Kelâm* eseri ve yayımladığı birçok makaleleriyle kelâmın yenilenmesi için büyük gayret sarf etmiştir. İzmirli kelâmın kendi bünyesine dahil etmiş olduğu felsefe üç asırdan beri geçerliliğini kaybetmiştir. Bunun yerine yeni felsefenin geçmesi zarureti görüşünü savunan İzmirli, bugünün gençliğinin dimağı yeni felsefî düşüncelerle şekillendiği için İslam akidesini kalplere yerleştirirken onların anlayacağı dili kullanmak ve deliller getirmek gerektiğini ifade eder. İzmirli, modern felsefenin İslam dünyasına geç girmesi sebebiyle taklit ve tercüme devrini aşmadığını ve İslam dünyasında tam teşekkül etmediğini, yeni felsefenin yanlış mecralara ve geleneğe zıt düşen bir tarafa kaymaması için çaba göstermek, vahiyle çatışmasına engel olmak ve gerekirse felsefî bazı akımları kabul etmemek gerektiğini savunur.²⁶³

İzmirli tesis edilecek yeni ilmi kelâmda yeni mantığın ölçü alınmasını, felsefî bahislerin ise delillerde kullanmak amacıyla sadece sonuçlarına yer verilmesini benimsemiştir. O'na göre Yunan felsefesi yerine modern Batı felsefesiyle ihtiyaç duyulduğu ölçüde alaka kurulmalı, eski skolastik düşünce terk edilerek yeni metodoloji kuralları uygulanmalıdır. İzmirli kelâmı bir taraftan modern düşünceyle irtibatlandırmaya gayret ederken bir taraftan da kelâm ilminin felsefî tartışmalar içinde kaybolmasını arzu etmemektedir.²⁶⁴

Kelâm ilmi bugün bir felsefe ile birleşecekse bu ancak bu asrın yeni felsefesi olmalıdır. Yeni felsefenin tümevarımda ilke kabul ettiği “Aynı nedenler aynı sonuçları

²⁶² Ahmet Hilmi Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, (İstanbul 1332). 143-135.

²⁶³ İzmirli, “Yeni İlmi Kelâm”, 48-49.

²⁶⁴ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 59-60.

doğurur.” ilkesi gereği kelâm ilminden yok olmuş Yunan felsefesini kaldırıp yerine İngiliz, Fransız ve Alman felsefelerini koymak lazımdır. Müteahhirîn kelâmcıların usûlleri gereğince yeni düşüncelerden İslami ilkelere uygun olanları burhanla kabul etmek, uygun gelmeyenleri de yine burhanla reddetmek daha uygundur. Kelâm kitaplarında, mihel ve nihâl kitaplarında sık sık anılan Thales, Empedokles, Anaksagoras, Sokrates, Demekritos, Platinos, Zenon gibi isimlere karşılık Descartes, Spinoza, Bacon, Kant, Hegel, Leibniz, Bergson isimlerine yer vermek daha faydalı olacaktır. Tabîyyûn, Meşşâyyûn, Dehriyyûn, Berâhime, Sûfestâyye gibi akımlarının yerine bugün ortaya çıkmış, Materyalizm, Pozitivizm, Kritisizm, İdealizm ve Evrimcilik akımlarını açıklamak daha yararlı olacaktır.²⁶⁵

Bu asırda eseri kalmamış İslami fırkalar, felsefî doktrinler ve dini mezheplerden artık vazgeçilerek, varlığı devam eden İslami fırkalara, yani felsefî doktrinlere ve var olan milli mezheplere bakışların çevrilmesi gerektir. İslami ilkelerin sağlam ve kesin matematik ilkelere zıt olmadığı, bilimsel kanunlarla reddedilemeyeceği, asrımızın bilimlerinin kelâmî düşüncüyü genişleteceği ve düzeltilebileceği bakış açısı lazımdır. Râzî'nin tamamladığı kelâm ilmi, bugüne kadar resmi kelâm ilmimiz fizik ve astronomi konularını içinde bulunduruyordu. Felsefenin bünyesinde bulunana fizik ve astronomi müstakil bir ilim olmadıkları için ilerlemeleri de mümkün olmuyordu. Bu zamanda ise ilimler müstakil bir hal almış ve sürekli ilerleme kaydetmiştir. Bütün bunlar nazara alınarak kelâm ilmi, yeni felsefe ve ilimlerle yeni doktrin ve teorilerle kendini güncellemesi lazımdır. Bu yönde yeni bir ilmi kelâm programı yapılmalıdır.²⁶⁶

Bu yeni kelâm ilmi, bütün bilimlerde hâkim olan yeni felsefe ile karışarak, fizik ve astronomi konularını doğrudan içine almasa da sonuçları ve kanunları araştıracaktır. Kelâm ilminde varlıkların hakikatleri asıl gaye değil ancak maksudu bizzat olan Cenabı Bari'nin varlığına delil olmaları cihetiyle kelâm ilminin meseleleri içine girebilir. İşte varlıkları araştıran ilimler bu yönüyle kelâm ilmiyle münasebeti vardır. Yeni ilmi kelâm, duyuşal bilgilere, teknik kesinliklere ve bilimsel kanunlara karşıt olmayacaktır. Asrımızda Kur'an ayetlerine gelebilecek şüpheleri, asrın bilimsel kanunlarıyla reddedecektir. İslami fırkaların itikadi ilkeleri, Müslümanların düşünce hareketleri ve kelâm ilminin çeşitli safhaları gibi bu zamana kadar ihmal edilmiş önemli konuları da kapsayacaktır. Bu kelâm ilmi, Mu'tezilenin ortaya koyduğu daha sonra Küllâbiyye, Eş'ariyye gibi kelâm ekollerinin kabul ettikleri araz ve cevher yoluna dayanmayacaktır.

²⁶⁵ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 11-12.

²⁶⁶ İzmirli, *Muhassal*, 37-38.

Aynı zamanda yeni felsefenin psikoloji, mantık ve metafizik bölümleriyle, ahlak ve felsefe tarihi ve dinler tarihi bölümleri birleşecektir.²⁶⁷

İzmirli yeni bir ilmi kelâm programının nasıl olması gerektiğinin sınırlarını çizmiş, bu çerçevede yeni bir ilmi kelâmın yazılması lüzumu üzerinde durmuştur. Yeni bir ilmi kelâmın yazılması için de bilfiil teşebbüs etmiş ve *Yeni İmi Kelâm* eserini vücuda çıkarmıştır.

Yeni ilmi kelâm müellifi kelâmda gerçekleştirmek istediği değişim plan ve programını şöyle bir zemine oturtmak gayretindedir: Kelâm ilminin temel konuları (mesail) ve gayeleri (makasid), yani vahye istinat eden temel konular aynı olup zamana göre değişmez. Fakat kullanılan vasıta (vesail) ve ön bilgiler (mebadi), yani izah ve ispat şekli zaman ve ihtiyaca göre değişir. Bunun yanında muhalif düşünce ve akımları değişmesiyle kelâm ilmi de metot değiştirir. Örneğin klasik kelâmda Allah'ın varlığını ispat için kullanılan hudûs delili alemin sonradan ortaya çıktığına delil olarak kullanılmış, bugün ise bunun yerine tabiat kanunları, tecrübe metodu ve diğer farklı deliller kullanılmalıdır. Böyle olmadığı takdirde İslam dininin ilmi çevrelerde yayılması ve benimsenmesi zorlaşır. Son asırda bu ihmalin neticesinde İslam'ın gücü zayıflamış, ilmi sahalarda tesiri azalmıştır.²⁶⁸

Osmanlı âlimleri kelâm ilminin yenilenmesi ihtiyacını değerlendirirken klasik kelâmın bütünüyle bir tarafa bırakılıp ihmal edilmesine karşı çıkmışlar, yenilik yapılacaksa mevcut kelâm üzerinden gidilerek yeniliğin yapılması gerektiği görüşünü benimsemişler. Osmanlı âlimlerinden Mustafa Asım, eski kelâm âlimlerinin zamanın ihtiyaçlarını daima nazara aldıklarını bugün de aynı şekilde olması gerektiğini ifade eder. Kendi dönemindeki bazı zatların eski kelâm kitaplarında geçen Mu'tezile ve bazı mezheplerinin tarih olup ortadan kalktığı, dolayısıyla bu mevzuların bulunduğu kitaplarla meşguliyetin vakit kaybı olduğu görüşüne katılmadığını beyan eder. O'na göre eski kelâm kitapları tetkik edilerek, tecrübelerden yararlanarak yanlışlara düşmeden yeni bir şeyler ortaya konulabilir ve kelâm ilmi daha güçlü bir konuma gelebilir.²⁶⁹ Temeli olmayan bir yenilenme ve ıslahın mümkün olamayacağı görüşü ehemmiyetlidir. Çünkü değişim ya ihtiyaçtan ya da yanlış düzeltmek maksadıyla yapılır. İhtiyaç ve yanlış geçmişle alakalıdır. Güçlü değişim ve dönüşümler ancak köklü bir gelenek ve tarihi birikimlerle mümkündür. Yoksa gelenek ve tarihi birikimden beslenmeyen değişimler zayıf kalır ve sık bir konuma düşer.²⁷⁰

²⁶⁷ İzmirli, *Muhassal*, 39.

²⁶⁸ İzmirli, *Yeni ilm-i kelâm*, 71-72.

²⁶⁹ Mustafa Asım, "Ehl-i İslam ve Ulûm-II", *Beyânü-ı Hak Dergisi* (1328), II/46.

²⁷⁰ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 94.

Yeni ilmi kelâm proje ve programın yanında bir diğeri de içtimai ilmi kelâm projesidir. Bu projenin gayesi fıkıhla başlatılan İslami ilimleri sosyal bilimlere dönüştürme faaliyetinin, İslam akait usûlü olan kelâmında da buna uyarlanması düşüncesidir. Mehmet Şerafettin tarafından ortaya konulan bu düşünce, topluma kutsiyet atfeder ve inançları toplumsal değişimle izah etmeye çalışır. Batı düşüncesine olumlu tavır sergileyen aydınlara yakın olan, modernist eğilimleriyle cumhuriyet döneminde çok etkili olan Şerafettin diğer yenilikçi kelâmcılardan ayrılarak kelâmı, Osmanlı'nın son zamanlarında rağbet gören içtimaiyat ilminin verileri doğrultusunda temellendirmeye çalışmıştır. İçtimaiyat teorilerin tesirinde kalan Şerafettin İslam mecmuasında çıkan yazılarında ortaya koyduğu “içtimai ilmi kelâm” tezi ile kelâm ilmini bu teorilere dayandırarak yeni bir proje sunmuştur. Modern felsefe yerine içtimaiyat teorilerini benimseyen Şerafettin, genel düşüncesi itibariyle nazari istidlallerin, fikri tartışmaların, cedel ve reddiyelerin inanç konuları arasında yer almasını uygun görmemiştir.²⁷¹ Bu sebeple Abdullatif Harpûti ve İzmirli İsmail Hakkı'nın savunduğu “yeni ilmi kelâm” projesine katılmamış, dini ve imani meselelerin fenni ve felsefi meselelere tabi tutulmasının yanlışlığını ifade ederek bu fikri savunanları tenkit etmiştir.²⁷²

2.3.2. İzmirli İsmail Hakkı ve Yeni İlm-i Kelâm

İzmirli klasik kelâm kitaplarının bugünün ihtiyaçlarına cevap veremediğini, bugünün ihtiyaçlarına cevap verecek, tehlikeli akımlara karşı İslam akidesini savunacak yeni bir ilmi kelâmın ortaya konulması fikrine sahiptir. O'na göre düşman değıştikçe kelâmın müdafaa şekli de değışir. Bu değışiklik kelâmın metodundadır, esas ve maksadında değildir.²⁷³

İzmirli klasik ilmi kelâm kitaplarının bugünün zihniyetine hitap etmediğini, çünkü bugünün zihniyeti modern bilimlerle şekillendiğinden modern bilimlerden de faydalanarak yeni modern bir kelâm ortaya koymak lüzumuna değinmiştir. Bunu yaparken klasik kelâmı tamamen ortadan kaldırmak tarzında değil, eskiyi tâdil, yeni ilimlerden de istifade etmek tarzında olmalıdır²⁷⁴. Çünkü bütün değışim ve dönüşümler geçmişle bağını koparmadığı zaman daha kuvvetli ve sağlam olur. Geniş kitlelerce kabul görebilir. İzmirli de bu yönde yeni ilmi kelâm çalışmalarına başlamış. Yeni İlm-i Kelâm eserini vücuda çıkarmıştır. Bu eser aynı zamanda bunda sonra kelâm ilminde

²⁷¹ Mehmet Şerafeddin Yaltkaya, “İçtimai İlm-i Kelâm”, *İslam Mecmuası*, (1332), II/15.

²⁷² Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 9

²⁷³ İzmirli, “Yeni İlm-i Kelâm”, 48-49.

²⁷⁴ İzmirli, “Yeni İlm-i Kelâm”, 48-49.

yapılacak yenilik hareketlerine model oluşturmaktadır. Bu kısımda İzmirli'nin “Yeni İlmi Kelâm” eserini tanıtmaya çalışacağız.

İzmirli bir mukaddime ve iki bölümden meydana gelmesini tasarladığı “Yeni İlmi Kelâm” eserinin yalnızca giriş kısmının ve uluhiyet mevzularının işlendiği ilk bölümünü yayımlayabilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra gelişen yeni şartlar sebebiyle nübüvvetin ele alınacağı ikinci bölüm ve sonuç kısmı tamamlanamamıştır. Mukaddimede tarihi arka plan ile epistemolojik ve kavramsal bilgiler geniş bir şekilde ele alınmıştır. Kitabın ana bölümü uluhiyet ile alakalı kısımdır. Kitabın metot ve sistematigi hakkında bilgi verilmiş, Allah'ın varlığının ispatında yeni istidlal metotları kullanılacağı, ikinci bölüm olan nübüvvet konusunda ise Hz. Peygamberin hayatı ve ahlaki özellikleri delil olarak kullanılacağı ifade edilmiştir. Önceki klasik kelâm kitaplarından farklı olarak giriş kısmında, İslami ilimlerin ortaya çıkışı, gelişmesi ve metot farklılıkları hakkında bilgi verilmiştir. Bunun yanında itikadi ve fıkhi mezheplerin isimlerine ve temel görüşlerine yer verilmiş, Bâtîniye haricinde hiçbir mezhep hakkında olumsuz kanaatte bulunulmamıştır.²⁷⁵

Bilgi ve tabiat mevzuları incelenirken, İslam düşünürlerinin görüşleri anlatılırken, yeni modern felsefeye bazı filozofların isimleri de verilerek atıfta bulunulmuştur. Bu yönüyle eser yeni bilim ve felsefeyle irtibatlı bir görüntü vermektedir. Uluhiyetle ilgili bölümde, Allah'ın varlığı ve ilahi sıfatlar olmak üzere esas konulara yer verilmiştir. Allah'ın varlık delilleri mevzuunda İslam âlimleri tarafından ortaya koydukları deliller ile filozofların düşünceleri beraber zikredilmiş, peşine modern filozofların ortaya koydukları deliller ele alınmıştır. Bununla birlikte uluhiyet hakkındaki şüpheler ve dayandıkları felsefî akımlar zikredilerek bunlara cevap verilmiştir. Sıfat ve Esmâ ilâhiye konuları hakkında mezheplerin farklı görüşleri, Ef'ali ilâhiye başlığı altında ise kelâmın problemlerinden irade, aslah, hidayet, kader ve şer konuları ele alınmıştır.²⁷⁶

Yeni İlmi Kelâmın içindekiler kısmı

Dibace (s. 2-19).

Mukaddime:

1. Hükümler ve İlim (s. 22-70).
2. İslam İlimlerinin Tedvini ve İtikadi Mezhepler (s. 71-138).
3. Felsefe ve Tasavvuf Ehli (s. 139-181).
4. Fıkıh (s. 182-216).
5. Bilgi Vasıtaları (s. 217-252).

²⁷⁵ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm Tartışmaları*, Haz. Melikşah Sezen, (İstanbul: Çizgi Yayınevi, 2020), 65-70.

²⁷⁶ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 116-117.

6. Varlık bahsi (s. 253-262).

7. Madde ve Ruh (s. 263-300).

I. Bölüm. İlahiyat (II. Cilt).

1. Allah'ın Zatı (s. 5- 83).

2-3. Allah'ın Sıfatları (s. 84-162).

4. Allah'ın Fiilleri (s. 163-225).

Tekmile: Allah'ın Varlığının Zorunluluğu (s. 227-237).²⁷⁷

2.4. İzmirli İsmail Hakkı'nın Metafizik Konulara Yaklaşımı

Metafizik, mutlak varlığı konu edinen bir bilim ve aynı zamanda ilk felsefedir.²⁷⁸

İzmirli göre, bilimlerden her biri varlığın farklı şekillerini incelerken, metafizik, salt varlık yönüyle varlıktan bahseder. Diğer bilimler olaylar arasında ilişkileri araştırırken, metafizik ise varlığın bizzat kendisini, ilk ilkeleri araştırır. İzmirli metafiziğin bilgi düşüncesini, varlık düşüncesini, bilgi ve varlığın ilk ilkesi düşüncesini (Mutlak, Cenab-ı Hakk) konu edindiğini ifade eder.²⁷⁹

Birinci düşünceden söz edilirse bilgi kuramı, ikinci düşünceden söz edilirse varlık kuramı ve üçüncüsünden bahsedilirse de İlahiyat olarak adlandırılır.

İzmirli metafiziği ilk felsefe veya mutlak bilim olarak tarif ederken, en zor ve en şerefli bir bilim olarak gösterir.²⁸⁰ İzmirli, metafizik için kullandığı ifadelerin aynı ilim-i kelâm hakkında da sarf etmektedir. Bunun sebebi metafizik ve kelâm ilmi amaç ve yöntem yönünden farklı olsa da araştırma alanları ve bahsettiği konuların aynı olmasıdır.²⁸¹

2.4.1. Bilgi Anlayışı

İnsan, içinde yaşadığı ve bulunduğu çevrede nesnelere muhatap olur. O nesneleri anlamaya gayret eder. İnsandaki bu bilme arzusu doğuştan vardır. Aristoteles de bu görüşü savunmuştur. O'na göre, anlama ve bilme isteği nesneleri algılamada kendini gösterirken, saf bilgi olan bilimi aramada da kendini gösterir.²⁸²

İnsan, özne olarak bilen, nesne olarak ise bilinendir. Bilme, özne-nesne arasında ortaya çıkan süreçtir. Bu sürecin sonunda ortaya çıkan neticede bilgi meydana gelir.²⁸³

²⁷⁷ İzmirli, *Yeni ilmi Kelâm*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 11-14.

²⁷⁸ İzmirli, İsmail Hakkı, *Metafizik*, Haz. Refik Ergin, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 18.

²⁷⁹ İzmirli, *Metafizik*, 19.

²⁸⁰ İzmirli, *Metafizik*, 250.

²⁸¹ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 15.

²⁸² Ahmet Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 13-14.

²⁸³ A. Kadir Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, (İstanbul: Sentez Yayınları, 2012), 16.

Platon'a göre, bilmek, bilgiyi elde etmektir.²⁸⁴ Locke, bilgiyi zihnin kendi ideleri üzerindeki görünüşü olarak tarif etmektedir. Bilgiler idelerde toplanır. O'na göre, zihin inceleme yapmadan yalnızca yönelerek sezgisel bilgiyi elde eder. Düşünme neticesinde iki ide mukayese edilerek, birbiriyle örtüşmeyi gösteren ispata dayalı bir şekilde bilgi elde edilir.²⁸⁵

İzmirli'ye göre bilgi külli veya cüzi akılda meydana gelen manadır. Billinen bir şeyin mahiyeti, anlayan kişinin zihninde örneklenebilmesi gerekir. Biçim ve mahiyet yönüyle bilginin örneklenebilmesi zihni varlığa dayanır.²⁸⁶ İzmirli'ye göre, insan bilgisinin değeri felsefî sistemler tarafından farklı zamanlarda aynı kavramlarla ifade edilmemiştir. Bazı zamanlarda bilgi kavramı olarak kullanılırken, bazı zamanlarda ise marifet kavramı olarak ele alınmıştır. İzmirli bilgi (marifet) kavramının eski ve modern felsefede farklı tarzlarda algılandığı kanaatindedir. Eski felsefe marifetin kesinlik ifade edip etmediğini tartışmıştır. Modern felsefe ise marifeti, kesinlik olarak kabul etmiştir. Yalnızca marifetin mutlak, öznel veya nesnel olup olmadığı gibi konuları üzerinde durmuştur.²⁸⁷

İzmirli hakikat araştırmalarında dini ve felsefî olmak üzere iki yol olduğunu savunmuştur. Dini yolu tarîk-i şer'i, felsefî yolu da tarîk-i felsefî olarak isimlendirmiştir. Birinci yol olan dini yol; hakikatı ve iyiliği, vahiy ve doğru nakille araştırır. Dini yol yalnız akla hitap etmez. Akıl ve rey ile beraber nakil ve vahiy yoludur. Yalnızca akılla gidilen yol eksiktir. Akılla gidilen yolun kıymeti akleden kişinin kapasitesi kadardır. Hakikatten ziyade iyiliğin peşinde koşan dini yolda tebliğ edici bir peygambere ihtiyaç vardır. İzmirli'ye göre, tüm peygamberlerin beslendikleri kaynak aynıdır. Bu sebeple temel konularda ayrılığa düşmemişlerdir. Peygamberler birbirini tasdik etmiş. Bunun için bu yolda istikrar ve devamlılık olmuştur. Hakikati araştırmada ikinci yol olan felsefî yol hakikat ve iyiliği, yalnız akılla araştırır. Filozofların yolu olan bu yolda peygamberlere ihtiyaç yoktur. İzmirli felsefî yolda filozofların düşüncesinin kaynağı kendi aklı, düşüncesi ve bilgisi olduğundan külli, temel konularda ayrılığa düşerler. Bu sebeple felsefî yolda kararlılık ve devamlılık yoktur. Bunun içindir ki filozoflar kendinden önce gelen filozofların düşünce ve fikirlerini reddetmiştir.²⁸⁸ İzmirli, insanın sağlam duyu, doğru haber, akıl ve vicdanla doğru bilgiyi elde edebileceğini ifade etmiştir.²⁸⁹

²⁸⁴ Platon, *Diyaloglar*, (İstanbul:Remzi Kitabevi,2013), 539.

²⁸⁵ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2013), 24.

²⁸⁶ İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, 230.

²⁸⁷ İzmirli, *Metafizik*, 25.

²⁸⁸ İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, 38-39.

²⁸⁹ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 55-58.

İzmirli, hakikatin bulunması hususunda bu iki yolu ifade ettikten sonra en doğrusunun birinci yol olduğunu kanaatindedir. O'na göre insanlar, kendilerine birçok peygamber gönderildiği bir takım semavi kanunlar geldiği halde, hukuku çiğneyip başkalarına zulmediyorlar, istediği şekilde hareket ediyorlar ve hakikati bulamıyorlar. Dolayısıyla insanların kendi akıllarıyla hakikatı bulması mümkün değildir.²⁹⁰ İzmirli bu sebeptendir ki dini yolun daha etkili ve doğru olduğu görüşündedir.²⁹¹

İzmirli'ye göre, insan bilgisi üç çeşittir: Günlük Bilgi, İlmî Bilgi, Felsefî Bilgi'dir.²⁹²

Günlük Bilgi: İzmirli'ye göre bu bilgi günlük hayatta nesnelerle ilgili, tecrübe ve habere dayalı bilgidir. İnsan, bu bilgide bildiği şeyin niçin ve nasıl meydana geldiğini araştırmaz. Günlük hayatta insan, yağmurun yağdığını, mevsimlerin ve günlerin birbirinin peşine geldiğini bilir, ancak bu olayların niçin ve nasıl meydana geldiklerini detaylı bir şekilde bilmez. İzmirli günlük bilgiyi marifeti âdiye olarak isimlendirmiştir.²⁹³

İlmî Bilgi: İzmirli'nin marifet-i ilmiye adını verdiği bu bilgi, akıl yürütme ve delillerle kazanılan bilgidir. İnsan eşyadaki gizli tabi olduğu kanunları keşfeder. Bu kanunları bulduğu sebebiyle bir şey vuku bulmadan evvel keşfeder. Bu bilgilerden faydalanır. Bütün ilmi ve bilimsel buluşlar bu bilgiye örnek verilebilir. Yer çekimi kanunu, suyun kaldırma kuvveti gibi bilgiler bu sınıf bilgilerdendir.²⁹⁴

Felsefî Bilgi: İzmirli bu bilgiyi marifet-i felsefiye diye isimlendirmiştir. Bütüncül bilgi olan felsefî bilgiyle insan bütün evreni anlamak arzu eder, anladığı zaman mutmain olur. İnsan hadiseleri inceler, birtakım kanunlara ulaşır. Kanunlar arasındaki ilişkileri, birbirleri ile olan bağlantısını ve bunların arkasındaki külli kanunları bilmek ister. İnsan, evrenin, maddenin, ilk nedenine ulaşmadıkça tatmin olmaz. Felsefî bilgi bu tür bilgidir. Felsefî bilgiye ancak filozoflar ulaşabilir. Felsefî bilgi, diğer bilgi türlerinden daha yüksek makama sahiptir.²⁹⁵

İzmirli kesin bilgiyi yakîni bilgi olarak isimlendirmiştir. Ona göre, yakîni bilginin kazanılmasında ise üç merteye vardır. Birinci merteye ilm'el yakîndir. İkinci merteye ayn'el yakîn ve son merteye olan üçüncü merteye ise hakk'al yakîndir.²⁹⁶

İlm-el yakîn: İnsan bu mertebede bilgiyi, akılla ve nakille öğrenir. Başka ifadeyle ilme'l yakîn nazar ve habere dayalı bir bilgidir.

²⁹⁰ İzmirli, "Yeni İlmi Kelâm", 48-49.

²⁹¹ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 54.

²⁹² İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 199.

²⁹³ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 199.

²⁹⁴ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 207.

²⁹⁵ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 208.

²⁹⁶ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 65; İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, 61.

Ayn'el yakîn: Bu mertebede insan ilmen bildiği şeyleri bizzat gözüyle görür. Müşahedeye dayalı bu bilgiyle insan tereddütlerden kurtulur. İçsel doygunluk hasıl olur. İnsan bu bilgiyle tatmin olur. Bu sebeple mertebe olarak ilm-el yakîn mertebesinden daha yüksektir.²⁹⁷

Hakk'al Yakîn: Bu tür bilgi mertebeye en yüksek olup, kişinin kendi iç dünyasında duyduğu, tecrübe ettiği ve gözlemlediği bilgidir. Bu mertebede kişi bildiği şeyin hakikati idrak eder ve o şeyi her yönüyle bilir.²⁹⁸

İzmirli'ye göre, bilginin oluşumunu ve düşüncelerin düzenlenmesini karma karışık gördükleri sebebiyle hakikata ve kesin bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını savunan sofistler dahi hakk'al yakîni inkâr edememişlerdir. Bunun içindir ki kesin bilgide en üst mertebe hakk'al yakîndir.²⁹⁹

Bilgiyi kazanma ve derecelendirme hususunda İzmirli'nin kelâmcıların tasnifi gibi bir sınıflandırma yaptığı müşahade ediliyor. Bu hususta İzmirli'nin kelâmcı yönünün ağır bastığı anlaşıyor.³⁰⁰

İzmirli'ye göre yakîn; kişinin bildiği objeye, değişme ve çelişki ihtimal olmaksızın kati bir şekilde iman etmesidir. Yakînde kesinliğin ve sabitliğin olduğunu savunan İzmirli, yakîni üç bölümde incelemiştir. Birincisi matematiksel yakîndir. Bu yakîn akıl yürütme neticesinde zorunlu olarak ortaya çıkar. İkincisi doğal yakîndir ki deney sonucu elde edilen yakîndir. Üçüncüsü ise manevi yakîndir. Bu yakîn ise rivayetler neticesinde elde edilir.³⁰¹

İzmirli'ye göre, salt hakikat dil ile ifade edilmez. Tanımlanması mümkün değildir. Hakikat yalnız vicdan anlaşılır. Bu tarz hakikata ulaşanlara ehl-i marifet adı verilir. Bu kısım hakikat ehli, başkasının haber ve nazar ile elde ettiği bilgileri, bizzat vicdanı ile bilir.³⁰²

2.4.2. Tanrı Anlayışı

Tanrı'nın varlığı konusu felsefe ve ilahiyat sahasında çok tartışılmış bir konudur. Tanrı'nın mahiyeti hakkında felsefecilerin büyük çoğunluğu görüş ortaya koymuştur. Tanrı mahiyeti hususunda temelde üç farklı görüş ortaya konulmuştur. Bu görüşlerden ilki katı antropomorfizm anlayışıdır. Bu anlayışa göre, insan için kullanılan kavramlarla Tanrı hakkında kullanılan kavramlar birbirinden farklıdır. İkinci görüşe göre Tanrı

²⁹⁷ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 65.

²⁹⁸ İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, 61.

²⁹⁹ İzmirli, *Yeni ilm-i Kelâm*, 67,

³⁰⁰ Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih, Ekoller, Problemler*, (Konya: Tekin Yayınları, 2012),100.

³⁰¹ İzmirli, *Metodolji*, Çev. Refik Ergin, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013), 82-84.

³⁰² İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 58.

hususunda konuşmak imkân dahilindedir, fakat Tanrı hakkında bütün konuşmalar noksan ve sınırlıdır. Üçüncüsü ise çağdaş mantıkçı ve pozitivistlerin anlayışıdır. Bu anlayış Tanrı hakkındaki konuşmaların ve yargıların anlamsız olduğu görüşüne sahiptir. Bu sebeple bu yargılar gerçek yargılar olamazlar. Onlara göre tecrübeler sonucu elde edilen mantık ve matematik önermeler anlamlı ve gerçek yargılardır.³⁰³

İzmirli, bazı modern felsefecilerin iddia ettikleri insan zihninin göreceli, sınırlı ve eksik olması sebebiyle Tanrı'nın bilinemeyeceği hususundaki fikirleri tenkit etmiştir. İzmirli'ye göre, insan Tanrı'yı ve ona ait sıfatları tam anlamıyla bilemese de bu onun Tanrı'yı hiç bilemeyeceği manasına gelmez. Örneğin kişi bir şairin yazdığı şiirinde ve bir ressamın yaptığı tabloda onlara ait düşünceleri tam manasıyla bilemese de onlar hakkında birtakım düşüncelere ulaşabilir.³⁰⁴ İzmirli, insanın akli inceleme neticesinde bir, mutlak varlık, sonsuz, mükemmel ve nesnelerin ilk nedeni olarak, yaratıcıyı bulabileceği görüşünü savunur. O'na göre, her şey ilk nedeni ve yaratıcısını, Cenabı Hakk'ı bildirir. Allah'ın bir olması; zat, sıfat, fiilde de bir olmasını gerekli kılar. Allah'ın zatında tek olması, birden çok şeyden terkip edilmemesini, sıfatta bir olması, eşi ve benzeri olmamasını, fiillerde bir olması ise ortaklarının olmamasını kapsar.³⁰⁵

İzmirli insan aklının yaratıcıyı noksansız ve doğru bir şekilde bulamayacağı görüşünü savunmuştur. İnsan aklının ürünü olan görüşler ve teoriler birbirinden farklıdır. O'na göre, yaratıcı hususunda net ve doğru bilgiye ulaşabilmek vahyin rehberliği ile mümkündür.³⁰⁶ Bununla birlikte yaratıcı hususunda ortaya konulan bir düşüncenin doğruluğu, yaratıcıya dair ortaya konulacak ispat delilleriyle mümkündür. İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm* adlı kitabında Allah'ın varlığına dair ispat delillerini şu şekilde izah etmiştir:

Fıtrat Delili:

İnsan yaratılış gereği sonsuz bir güç ve kuvvete sahip bir yaratıcının varlığına inanmak duygusuna sahiptir. İnsan dünyaya geldiği ilk zamandan itibaren kendisinden daha kuvvetli, her şeye gücü yeten, çaresiz kaldığı bir zamanda, sığınacağı ve yardım isteyeceği bir zata inanma duygularıyla dünyaya gelmiştir.³⁰⁷ Fıtrat delili tefekkür veya düşünme yöntemiyle kazanılmaz, daha çok insana doğuştan ve yaratılıştan konulmuş bir delildir.³⁰⁸

³⁰³ Mehmet S. Aydın, *Tanrı- Ahlâk İlişkisi*, (TDV Yayınları), 153-154.

³⁰⁴ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 404-405.

³⁰⁵ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 349.

³⁰⁶ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 20.

³⁰⁷ Said Nursî, *Sözler*, (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013), 741.

³⁰⁸ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 275.

Hikmet veya İnalet Delili:

Bu delil Kur'an'ın ayetleriyle ortaya konulmuş bir delildir. İnsan akli yaratılan her Şeyde konulan hikmet ve gayeden yola çıkararak yüce yaratıcının varlığına ulaşabilir. Evrende var olan her Şey bir düzen ve uyum içindedir. Evrendeki bu uyum ve düzen, hikmet sahibi olan bir yaratıcıyı gösterir.³⁰⁹ Yüce Allah her varlığa bir gaye ve hikmet yüklemiŐ, o maksada göre hareket ediyor. Fakat varlıklar o gaye ve maksadı bilmez ve düşünmez. Mesela; Ağaç meyve verir, fakat meyvenin gayesini bilmez ve düşünmez. Bulut yağmuru gönderir, yağmurun gaye ve hikmetini düşünmez ve bilmez. Öyle ise bütün bu gaye ve hikmetleri bilen ve düşünen, mahlukatı intizam ve düzen içinde tutan bir yaratıcı vardır.³¹⁰

İmkn Delili:

Yüce yaracının ispata için kullanılan, İslam âlimleri tarafından ortaya konulan delillerden biri de imkân delilidir. Kelâm limleri ‘‘İmkn msaviyy’t-tarafeyn’’ demiŐler. Yani; bir Şeyin yokluğu ve var olması imkân yönüyle eŐittir. O Şey varlık sahasına çıkmış ise, bu eŐitliėi bozan o Şeyin var olmasını tercih ve arzu eden bir mcid, irade sahibi bir yaratıcı olması gerekir.³¹¹ Evren varlık ve yokluk yönüyle mümkün bir varlıktır. Varlık sahasına çıkmak için başka bir varlığa muhtaçtır. Muhtaç olunan varlık ise zorunlu, vacip bir varlıktır. Vacip varlık ise evreni varlık sahasına çıkaran Allah’tır. Mümkün varlık, kendi kendine yeterli olmayan, var olması için baŐkasına ihtiyaç duyan varlıktır. Vcoda gelen varlıklar ya kendi kendini var etmiş olmalı veya başkasının var etmesiyle olmalıdır. Var olan herşey ya kendisi gibi mümkün bir varlıkla veya zorunlu vacip bir varlıkla varlık sahasına çıkabilir. Mümkün vücutlar silsile halinde sonsuza kadar gitmez. Bu silsile, mümkün varlıklar silsilesinin nihayetinde, vacip bir varlık ile kesilebilir.³¹²

Hudûs Delili:

Hudûs delilinin kaynağını kelâm âlimleri Kur'an-ı Kerim'e dayandırmıŐtır. Bütün kelâm kitaplarında bu delil kullanılmıştır. Bu delil Râzî ve Gazzâlî gibi filozoflar tarafından da kullanılmıŐlardır.³¹³ Hudûs delili sonradan var olma delili olarak da isimlendirilebilir. Kelâm limlerine göre; ‘‘lem mtegayyirdir. Her mtegayyir, hdistir. Herbir hdisin, bir muhdiyi yani mcidi var. Öyle ise, bu kâinatın kadîm bir mucidi var.’’³¹⁴

³⁰⁹ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 276.

³¹⁰ Nursî, *Sözler*, 733.

³¹¹ Nursî, *Sözler*, 739.

³¹² İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 284-288.

³¹³ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: İzmir İlahiyat Fak. Yayınları, 9. Baskı, 2001), 46-47.

³¹⁴ Nursî, *Sözler*, 738.

Hâdis, sonradan var olmaktır. Bir şey sonradan olmuş ise kadîm varlık sayesinde var olabilir. Kadîm varlık, varlığı zorunlu hiçbir şeye muhtaç olmayan Yüce Allah'tır. Hudûs ve imkân delillerinin benzer yönleri vardır. Fark birinde mümkün diğerinde hâdis varlık, var olmaya muhtaçtır. Yine birinde var eden vacip varlık iken diğerinde ise kadîm varlıktır. Bu delilleri artırmak mümkündür. Mesalâ; her tasvir bir musavvire, her mahluk bir mahluka, her sebep bir müsebbibe ihtiyaç duyar. Bütün bunların ihtiyaç duyduğu Yüce Allah'tır. Bütün bu akli yürütmeler nedensellik doğrultusunda geliştirilen delillerdir.³¹⁵

Terkip veya Bileşim Delili:

Bu delil parça bütün ilişkisi doğrultusunda çıkarımda bulunma delilidir. Bu delile göre parça bütünden önce gelir. Âlem herşey bir terkip halindedir. Terkip halinde olan bir şey, daha önce başka bir şeyde bulunur. Bir şey öncesinde başka şeyde bulunmuş ise o şey sonradan var olmuştur. Sonradan olan her şey, var eden bir varlığa ihtiyaç duyar. Her şeyi sonradan var eden sonsuz kudret sahibi olan Allah'tır.³¹⁶

2.4.3. Allah'ın Sıfatları

Allah'ın sıfatları hususu genel anlamda iki ana başlıkta incelenmiştir. Bunlar: İlahî sıfatlar ve ahlakî sıfatlar. İzmirli de Allah'ın sıfatları hususunda bu şekilde tasnifte bulunmuştur.

a) İlahî Sıfatlar

İzmirli ilahi sıfatlar hususunda *Metafizik* adlı eserinde öncelikle filozof düşünürlerin görüşlerini zikretmiştir. Bu hususta filozoflar iki farklı görüşe ayrılmıştır. Birinci görüşe göre, Tanrının sıfatları hiçbir şekilde bilenemez. İkinci görüş ise Tanrı'ya ait sıfatları kabul edenlerdir. Tanrının sıfatlarının bilinemeyeceği görüşünü benimseyenlerden biri olan Agnostikler'e göre Tanrı sonsuzdur. Halbuki insanın zihni ve idraki sonlu ve noksandır. Bu sebeple insan zihninin sonsuz ve mükemmel olan Tanrı'yı her cihetle bilmesi ve anlaması imkansızdır.³¹⁷

İzmirli ilahî sıfatların eksik bilineceği görüşünden yola çıkarak, Agnostikler'in ilahi sıfatları bilmenin mümkün olmadığı sonucuna vardıklarını, bunun ise yanlış bir sonuç olduğunu savunmuştur. O'na göre bir şey hususunda bilginin eksikliği o şeyin mahiyetini ortadan kaldırmaz. Bu durum yalnızca o şey hususunda malumatımızın azlığını ifade eder. Bu hususta İzmirli, bilginin azlığı sebebiyle bir şey hakkında hiç bir bilginin olamayacağı görüşüne karşı çıkmıştır. İzmirli, bilgilerimizin azlığı

³¹⁵ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 279-282.

³¹⁶ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 283.

³¹⁷ İzmirli, *Metafizik*, 189.

sebebiyle Tanrı ile ilgili hiçbir şey bilinemez sonucunun yanlış olduğunu ifade etmiştir.³¹⁸

Tanrının sıfatlarının varlığını kabul eden görüşe göre, Tanrı'ya ait sıfatlar ikiye ayrılır. Bunlar: Subutî (ahlakî) ve metafizik (zâtî, tenzihat) sıfatlardır.

Metafizik sıfatlar: Tanrı'nın sonsuz ve mutlak oluşundan yola çıkarak ortaya konulan sıfatlardır. Bunlar: Vahdaniyet, bîsatat, sermediyyet (kıdem ve beka), gına (muhalefetünlil havadis), kıyam binefsihi'dir.

Vahdaniyet: Yüce Allah bir ve tektir. Allah'tan başka bir ilah yoktur. Birden fazla ilah olması durumunda bu ilahlar birbirleriyle birleşecek ya da birbirlerini sınırlayacaklardır. Evrenin yaratıcısının iki tane olduğu varsayıldığında, ikisi aynı yetkinliklere sahip olacaklar. Veyahut biri tüm yetkinliklere sahip olacak ikinci ise yetkinlikleri taşımadığından sınırlanmış olacaktır. Sınırlı bir varlık ilah olamaz. Evreni yaratması mümkün değildir.³¹⁹

Bîsatat: Allah'ın terkip olmamasıdır. Yani farklı şeylerden bir araya gelmek Allah hakkında muhaldir.

Gına (muhalefetünlil havadis): Yüce Allah varlık sahasına çıkmış şeylere benzemez. Çünkü Allah sonradan var olan bütün varlıklardan farklı bir özelliğe sahiptir.

Sermediyet (kıdem ve beka): Allah zaman ve mekandan münezzehtir. Allah ezeli ve ebedidir. O'nun öncesi ve sonrası yoktur.

Kıyam binefsihi: Yüce Allah'ın varlığı kendisindendir. O'nun varlığı hiçbir şeye muhtaç değildir. Vücuda çıkmak için bir sebebe ihtiyacı olmak, sınırlılık manasına gelir. Allah sınırlanmaktan münezzehtir.³²⁰

b) Ahlakî Sıfatlar

İnsan kendisindeki ve evrendeki özelliklerden yola çıkarak ahlaki sıfatlar hakkında bilgi sahibi olabilir. Kelâm âlimleri ahlaki sıfatları; hayat, kudret, irade, ilim, semi, basar, kelâm, tekvin diye subuti sıfatlar olarak ele almışlardır. İzmirli bu konuda kelâm âlimlerinin yolunu takip ederek *Yeni İlmi Kelâm* adlı kitabında bu konu hakkında şu şekilde izahta bulunmuştur.

Hayat: Allah hayat sahibidir. Hayatı daimidir. Allah için ölmek ve yok olmak mümkün değildir. Hayat sıfatı ilim, irade ve kudret gibi sıfatların esasını teşkil eder.³²¹

³¹⁸ İzmirli, *Metafizik*, 190.

³¹⁹ İzmirli, *Metafizik*, 190-191.

³²⁰ İzmirli, *Metafizik*, 191.

³²¹ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 357-358.

İlim: Yüce Allah'ın her şeyi bilir sıfatıdır. Evrendeki intizam, ölçü ve düzenlilik Allah'ın ilmini bize bildirir. Allah'ın ilmi ezeli ve sonsuzdur. Allah'ın ilmi değişkenlik göstermez. Nasıl ki aynaya yansıyan suretlerin değişmesiyle ayna değişmez, öyle de sonradan vücuda gelen bilgiler de Allah'ın sonsuz ilminde bir değişikliğe sebep olamaz. Allah ilmi sonsuzdur, tam manasıyla anlaşılamaz.³²²

İrade: Allah irade sıfatıyla her varlığı dilediği yer ve zamanda yaratmasıdır. Allah'ın iradesine hariçten bir baskı ve zorlama yoktur. İrade sıfatı akıl yönünden mümkün hususlar için geçerlidir. Aklen caiz olmayan zorunlu ve imkânsız olanları içine almamaktadır. Çünkü bu imkânsızlık ve zorunluluk vaziyeti onların zatlarının neticesidir. Allah'ın iradesi ilme uygun ve ezeli olarak gerçekleşir. Allah'ın ilminde bir değişme olmadığı gibi iradesinde değişme olamaz.³²³ Evrende herşey Allah'ın sonsuz ilim ve iradesini bize bildirir. Çünkü bir şey varlık alemine gelirken çok ihtimaller içinde bir ihtimalle vücuda gelir. Varlık sahasına çıkan herşeyde diğerlerinden farklı özellikler vardır, o özellikleri hiçbirisine tamamen benzemez. Öyle ise o şeyi vücuda getiren zatta sonsuz bir ilim bulunması lazım ki o şeyi diğerlerinden farklı özellikte planlayabilsin. Diğer varlıkların özelliklerini bilmeyen zat o şeyi farklı özellikte planlayamaz. Bu durum ilim sıfatı için geçerli olduğu gibi irade sıfatı için de geçerlidir. Çok ihtimaller içinde bir şeye ona mahsus vücut vermek, ona mahsus özellikler koymak sonsuz irade sahibi bir zatın işidir. Çok ihtimaller içinde bir ihtimalle vücuda gelmek bir tercihle olur. Tercih eden sonsuz irade sahibi Yüce Allah'tır.³²⁴

Kudret: Allah sonsuz güç ve kudrete sahiptir. Allah, kudret sıfatıyla evrene ve içindeki varlıklara tasarrufta bulunur. Kudret sıfatı da irade sıfatı gibi mümkün varlıklarla alakalıdır. Cenab-ı Hakk'ın gerçekleşmesini arzu ettiği şey ezeli iradeye uygun olarak ortaya çıkar. Kudretin zıddı âcizliktir ki Allah âcizlikten münezzehtir.³²⁵

Semî ve Basâr: Allah her şeyi işiten ve görendir. Allah'ın görmesi ve işitmesi diğer varlıklardaki görmeye işitmeye benzemez. İnsan ve hayvanlarda bu sıfatlar sınırlıdır. Allah'ın görüp işitme sıfatı sonsuzdur. İnsanların ve hayvanların görmesi ve işitmesi için göze ve kulağa ihtiyaçları vardır. Allah'ın görmesi ve işitmesi için hiçbir vasıtaya ihtiyacı yoktur.³²⁶

Kelâm: Yüce Allah kâinatı ve içindeki mahlukatı yaratmış, onları başıboş bırakmamıştır. Her şeye bir gaye ve vazife yüklemiştir. İnsanı da başıboş bırakmamış, ona da bir gaye vazife yüklemiştir. Cenab-ı Hak insanlarla peygamber vasıtasıyla

³²² İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 358-359.

³²³ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 359-360.

³²⁴ Said Nursi, *Mektubat*, (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2018), 268.

³²⁵ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 360.

³²⁶ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, 361.

konusmuştur. Kelâm sıfatıyla peygamberlere ilahi kitaplar göndermiş, emir ve yasaklarını insanlara haber vermiştir. Kelâm sıfatının zıddı konuşamamadır ki Allah bundan münezzehtir.³²⁷

Tekvin: Yüce Allah tekvin sıfatıyla varlık sahasına çıkmayan şeyleri varlığa çıkarır. O şeyleri yoktan var eder. Allah iradesiyle tekvin sıfatıyla mümkün şeylere tesir ederek onları yaratır. Allah'ın yaratması ezeli değil, devamlıdır.³²⁸

İzmirli'ye göre, semi, basâr, kelâm sıfatları naslarla belirlenmiş, diğer sıfatlar ise akli çıkarımlar neticesinde ortaya konulmuştur.³²⁹

2.4.4. Tanrı- Âlem İlişkisi

Tanrı-âlem münasebeti birçok düşünür tarafından ele alınmıştır Her bir düşünür kendine mahsus ilmi sahada görüşlerini ortaya koymuştur. Bu hususundaki görüşleri genel olarak üç görüşte toplamak mümkündür. Bunlar: Düalizm doktrini, Panteizm doktrini, Evrenin yaratılması doktrinidir.

a) Düalizm Doktrini: Bu anlayış Tanrı'nın ve evrenin sonsuz olduğu görüşünü savunmuştur. Bu görüşe göre sonsuz yetkin bir varlıktan ancak sonsuz yetkin bir varlık ortaya çıkar. Yetkin sonsuz bir varlıktan noksan bir varlığın vücuda gelmesi mümkün olamaz. Evrende iki ilke vardır. Birincisi eksiklik ilkesidir ki maddede bulunur. İkincisi ise yetkinlik ilkesidir ki Tanrı'da bulunur. Tanrı, maddenin yaratıcısı değildir. Tanrı maddeye yalnızca şekil verir ve onu düzenler. İzmirli'ye göre, düalizm görüşünün savunduğu bu ilkeler kesin değildir. Neden her zaman neticeden daha yetkindir. Tanrı evrenin yetkin nedenidir. Dolayısıyla evren yetkin değil, eksik bir varlıktır. Bununla birlikte Tanrı düzen ve biçim vermeden madde var olamaz. Madde biçim alabilmesi için bir nedene muhtaçtır. İlk neden de Tanrı'dır.³³⁰ Düalizm doktrinin Tanrı ile beraber maddeyi de sonsuz kabul ettiklerini görmekteyiz. İzmirli, bu düşünce ve görüşün sıkıntılı ve kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir.

b) Panteizm Doktrini: Bu doktrin evrende tek bir cevherin var olduğu, Tanrı ve evrenin bir şey olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bu görüşe göre, Tanrı tümel bir cevherdir. O'nun haricindeki şeyler Tanrı'nın arazıdır. Başka bir deyişle sınırlı, sonlu evren, sınırsız, sonsuz bir varlığın cüzü veya yansımasıdır.³³¹

İzmirli, Panteizmi üç cihetle eleştirmiştir. Birincisi, bu anlayış deneye zıddır. Deney bilinçlerin çok olması, insanların farklı maneviyatları, insan özgürlüğü bize

³²⁷ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 357-358.

³²⁸ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 371.

³²⁹ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 357.

³³⁰ İzmirli, *Metafizik*, 194-195.

³³¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe*, (İstanbul: Sentez Yayınları, 2. Baskı, 2008), 501.

cevherlerin de çok olmasını gösterir. İkincisi panteizm doktrini kendi içinde çelişkiye düşmektedir. Bu anlayış Tanrı'yı mutlak ve sonsuz gösterirken sonlu olan evren ile özdeşleştirir. Halbuki Tanrı nesnelerin cevheri olamaz, ancak illeti ve ilk nedeni olabilir. Üçüncü olarak da evrenin biçimsel birliği salt bir soyutlamadır. Biçimsel birliğin nedeni çokluktan münezzeh olmalıdır ki o da Tanrı'dır. Biçimsel birlik yalnız içkin ise bir soyutlamadan ibaret olması gerekir. Bu durumda gerçeklik zihinsel bir varlık olur.³³²

c) Evrenin Yaratılması Doktrini: Bu görüşe göre, Cenabı Hak, sonsuz gücüyle kâinatı yaratmıştır. Evreni yaratmak veya yaratmamak Cenabı Hakk'ın elindedir. Bu yaratma Cenabı Hak için zorunlu bir hal olamaz. Yüce Allah her şeyi belli bir gaye için yaratmıştır. Bu gaye ve maksat ile Yüce Allah sonsuz kudretini ve büyüklüğünü göstermeyi dilemiştir.³³³

2.5. İzmirli İsmail Hakkı'nın Peygamberlik Anlayışı

Farsça bir kelime olan peygamber, başka birinden haber alıp, getiren manasına gelir. Terim manası ise, Yüce Allah'ın insanlara, kendi içlerinden seçtiği, vahiyle müşerref kıldığı, emir ve yasaklarını bildirmek için vazifelendirdiği elçisi manasına gelmektedir. Peygamber kelimesinin Arapça karşılığı *resûl* ve *mürsel* kelimeleridir ki, gönderilen anlamına gelir. Haberci manasına gelen, *nebi* kelimesi de peygamber kelimesinin yerine kullanılmıştır.³³⁴

Yüce Allah birçok peygamber göndermiş, insanları nebilerle hakikata ve doğru yola davet etmiştir. Kendilerine nebi gönderilmeyen hiçbir ümmet yoktur.³³⁵ Peygamberler yaşadıkları topluma gönderilseler de ulaştırdıkları mesaj, sadece geldiği topluma ait değildir. Bütün zamanları ve insanlara bakan evrensel bir özellik taşır.³³⁶ İzmirli insanın tam anlamıyla kendini bilmesi ve yaratıcıyı tanıması için peygamberlerin lüzumu üzerinde ehemmiyetle durmuştur. İzmirli'nin nübüvvet hakkındaki görüşlerine belli başlıklar altında bakabiliriz.

2.5.1. Nübüvvetin Önemi ve Gerekliliği

İzmirli'ye göre, akıl tek başına hakikati bulamaz ve hiçbir hakikatin özüne eremez. Akıl ne sahibini ne de başkasını tek başıyla hidayete ulaştıramaz. Akıl, his ve tecrübe şehadet ve gaybi alemler arası ilişkiyi şüpheden uzak bir şekilde bulamıyor.

³³² İzmirli, *Metafizik*, 196.

³³³ İzmirli, *Metafizik*, 197.

³³⁴ Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*, (Konya:Tekin Dağıtım, 2001), 307-309.

³³⁵ Fâtır, 35/24; Nahl,16/63; Yûnus, 10/47.

³³⁶ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 226-227.

İnsanlar bir meseleyi anlama yönünden birbirinden farklıdır. İnsanlar birçok şeye muhtaç bir şekilde yaratılmıştır. İnsanlar nasıl ki dünya nimetlerini elde etme hususunda bir rehber ihtiyaç duyar, ahiret nimetlerini elde etmek hususunda da külli bir akla muhtaçtır. O külli akıl peygamberler ve getirdikleri şeriatlerdir.³³⁷

İzmirli, nübüvvetin gerekliliği hususunda en önemli delil olarak, Hz. Peygamber'in tatbikatları ve muvaffakiyetlerini göstermiştir. Hz. Peygamber hiçbir eğitim almadığı halde, Allah, ahiret, ahlak kuralları hususunda hiçbir felsefeci ve düşünürün ortaya koyamadığı prensipleri insanlara sunmuştur. Ayrıca Hz. Peygamberin her türlü kötü ahlakın bulunduğu bir kavmi, güzel ahlâk ve kemâlatta en üst bir dereceye çıkarması inkârı mümkün olmayan bir hakikattir.³³⁸

İzmirli, dini bilimsel görüşlerini ortaya koyarken sadece nakli delillerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda akli delillere de müracaat etmiştir. O'nun bu tarzı nübüvvet hususunda da kendini göstermiştir. İzmirli nübüvvet konusunda nakli delillerin yanı sıra nübüvvetin gerekliliği hususunda aklî delillerle görüşlerini temellendirmiştir. İnsan aklının hakikati bulmasında yetersiz kaldığı yerde, nübüvvet ilahi vahiyle insanın yolunu aydınlatmıştır. Bununla beraber insan akli da ilahi vahiyle aydınlanarak vazifesini daha güzel yerine getirmiştir. İnsan ancak peygamberlerle hakikata ve hakiki saadete ulaşabilir.

2.5.2. Nübüvvetin Toplumsal Yönü

İslam dini, inanç, ibadet ve muamelat, ahlak olmak üzere üç temel esas üzere tesis olunmuştur. İslam inanç esasları da kati deliller üzerine bina edilmiştir. Bunlar aklî ve nakli delillerdir. İslam'ın inanç esasları, insanın akıl ve ruhuna yerleşmeye yöneliktir. Ahlak ve ibadet esasları ise Müslümanın fikir ve ruh dünyasını aydınlatmayı gaye edinmiştir. Bütün bu esasların gayesi insana dünya ve ahiret saadetine temin etmektir. Dini esaslar kesin bilgiye dayanır ve asla değişiklik göstermez. Peygamberlerin hepsi dini esaslarda görüş birliği içinde olmuşlardır.³³⁹

Dinin ibadet esasları üzerinde önemle duran İzmirli'ye göre, İbadetin ve güzel ahlakın esası ihlâstır. İbadet esaslarını Allah Kur'an'da beyan etmiş, ibadetlerin tafsilatını Hz. Peygamber ortaya koymuştur. Ahlaki esasların gayesi, düşünceyi geliştirerek, ahlakı insan fitratına işleyip olgunlaştırmaktır. Bununla birlikte kişinin kendisine, ailesine, çevresine ve bütün insanlığa karşı davranışlarını düzenlemektir.³⁴⁰

³³⁷ İzmirli, *El-Cevabüs-Sedid Fi Beyani Dinit-Tevhid*, (Ankara: Ali Şükrü Matbaası), 29-30.

³³⁸ M. Sait Özervarlı, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Kelâm Problemleri ile ilgili Görüşleri", *İzmirli İsmail Hakkı, (Vefatının 50. Yılı Anısına)*, (Ankara:TDV Yayınları,1996), 122.

³³⁹ İzmirli, *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*, (İstanbul:Evkâfî İslamiye Matbaası, 1336), 36.

³⁴⁰ İzmirli, *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*, 36-37.

İnsanların İslamiyeti kabul etmelerinde Peygamberlerin hayat tarzı, ahlakı, önemlidir. Allah'ın varlığı bildirmek, tanıttırmak yönünden nübüvvet çok ehemmiyetlidir.³⁴¹ Peygamberler Allah'ın elçisi olduğunu tasdik ve teyid için mûcizeler göstermişlerdir.

2.5.3. Mûcize

Mûcize, sözlükte aciz bırakmak anlamına gelir. Mûcizenin terim anlamı ise, nübüvvet, risalet dava eden kişinin, bu iddiasını doğrulamak için Allah'ın kudretiyle meydana getirdiği harikulade hadiselerdir.³⁴²

İzmirli tabiat kanunlarının takdir edilmiş bir “sünnet-i ilahiye” olduğunu ifade eder. İlahi sünnet olan tabiat kanunları değişmeden ve bozulmadan Allah tarafından muhafaza edilmiştir. Yüce Allah'ın aklen bunları değiştirmesi mümkündür. Nitekim bir kısım filozoflar fizik kanunlarına şüpheyile bakmış, bazıları ise kanunların daimî doğru olmayacağını savunmuşlardır. Bu sebeple modern felsefeye bakıldığında hissi mûcizelerin imkansızlığı gözükmemektedir.³⁴³

İzmirli'ye göre mûcize, “sıhhat-ı nübüvvete” delalet eden işaretlerden biridir.³⁴⁴ İzmirli kelâmcıların çoğunun, hissi mûcizelerin imkânını ispat etmekle beraber bu mûcizelerden daha fazla manevi mûcizelere önem verdiklerini ifade eder.³⁴⁵ O'na göre, hissi Mûcizeler, nübüvvet ve risaletin ispatı için değil, sıkıntılı zamanlarda Allah'ın peygembere ve ashâbına yardımlarını ifade eder. Bunlar genellikle savaş durumlarında ortaya çıkmıştır.³⁴⁶

İzmirli Hz. Peygamberin en büyük mûcizesinin Kur'an-ı Kerîm olduğu görüşündedir. İzmirli bu görüşünü “Eğer kulumuz Muhammed'e indirdiğimiz Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunda şüphemiz varsa, haydi onun bir sûresinin benzerini de siz getirin! Şayet iddianızda haklıysanız, Allah'tan başka bütün şâhitlerinizi yani dil ustalarını ve âlimleri de çağırın!”³⁴⁷ “De ki: Bütün insanlar ve cinler şu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere bir araya gelseler ve bu hususta güçlerini birleştirip birbirlerine yardımcı da olsalar, imkânı yok, asla onun bir benzerini getiremezler”.³⁴⁸ ayetlerine dayandırır. Bununla birlikte Hz. Peygamberin üstün ahlakıyla adeta

³⁴¹ İzmirli, *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*, 37.

³⁴² Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 256.

³⁴³ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 242-244.

³⁴⁴ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 58.

³⁴⁵ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 17.

³⁴⁶ İzmirli, *El-Cevâbüs-Sedid Fi Beyani Dinit-Tevhid*, 37.

³⁴⁷ Bakara, 2/23.

³⁴⁸ İsrâ, 17/88.

mücessem bir mûcize olduğunu, “başka mûcizeye gerek yok, o mûcizelerin tâ kendisi” şeklinde bir ifade kullanmıştır.³⁴⁹

İzmirli mûcizelerin vuku bulmasını kabul ederek, akli bir tarzda onları izah etme gayretine girmiştir. Mû’cizelerin en büyüğünün Kur’an ve peygamberin kendisi olduğunu ifade etmiştir.

³⁴⁹ İzmirli, *El-Cevabüs-Sedid Fi Beyani Dinit-Tevhid*, 38-39.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı devletinin yıkılma dönemine girilmesiyle birlikte İslam dünyasında ciddi problemler ortaya çıkmış, Müslümanlar içinde bulunduğu kötü durumun sebeplerini sorgulamaya başlamışlar. Bütün araştırmaların neticesinde sıkıntıların temelinde Kur'an-ı doğru anlayamamak ve bu asra bakan mesajını idrak edememek olduğu anlaşılmıştır. Bu sebeple başta Osmanlı olmak üzere bütün İslam coğrafyasında Kur'an'ın bu asra bakan mesajını doğru anlayabilmek için İslami ilimlerde ve özellikle de kelâm ilminde yenilik arayışlarına girişilmiştir.

Osmanlı devletinde II. Meşrutiyet'in ilanıyla birçok alanda hürriyet zemini meydana gelmiş, bu durum basın hayatında da belirgin bir şekilde görülmüştür. Dergicilik faaliyetleri artmış, siyasi, içtimai, eğitim, kadın, çocuk, ekonomi, İslami vb. birçok alanda dergiler yayımlanmıştır. Bu dergiler o asrın düşünce dünyasına ışık tutmuştur. O zamanda yayımlanan dergilerin çoğunun amacı devletin bulunduğu kötü vaziyete çözüm üretmek olmuştur. Devleti eski ihtişamına kavuşturmak amacıyla çok farklı fikirler çıkmış, bu fikirler doğrultusunda dergiler çıkarılmıştır. Bunların en önemlerinden biri İslamcılık düşüncesidir. İslamcı düşüncüyü savunan birçok dergi yayımlanmıştır. Bu dergilerin ortak amacı, devleti ve milleti bulunduğu kötü vaziyetten kurtarmanın yolunun İslami ölçüler olduğunu savunmak olmuştur. Eğer devlet ve toplumda yeni bir düzenlemeye gidilecekse, İslami ölçüler esas alınmalı ve ona göre düzenlemeler yapılmalıdır. İslami ölçüler esas alınmadan yapılacak yenilikler ve düzenlemeler problemlere çözüm üretemez. Aksine daha fazla toplumsal problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir.

İslamcılık fikriyle çıkarılan dergilerin en başında Sebîlürreşâd dergisi gelir. Dergi Batılâşma fikrine karşı çıkmış, devletin ve toplumun içinde bulunduğu kötü vaziyetten kurtulmasının yegâne çaresi İslami usûl ve esaslar olduğu görüşünü savunmuştur. Ayrıca ittihat-ı İslam fikrini benimsemiştir. Dergi kısa sürede başta memleketimizde olmak üzere tüm İslam beldelerinde duyulmuştur. Zengin yazar kadrosuna sahip olan dergide birçok ilmi makale ve yazı yayımlanmıştır. İzmirli İsmail Hakkı da o dönemin meşhur dergilerinden olan Sebîlürreşâd'da birçok ilmi makale ve yazı yayımlamıştır. İzmirli İslam düşüncesine ait birçok görüşü, özellikle de kelâmî düşüncelerini bu dergide kaleme almıştır. İzmirli'nin kaleme aldığı bu makale ve yazılar o dönemin düşünce dünyasına ışık tuttuğu gibi gelecekteki dönemlere de ışık tutmuştur.

Bu çalışmamızla İzmirli'nin Sebîlürreşâd dergisindeki İslami düşünce ve özellikle de kelâmî görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. İzmirli sadece yaşadığı çağa ışık tutan bir aydın değil, ortaya koyduğu düşünce ve görüşlerle istikbale de ışık tutan bir aydındır. O yaşadığı çağın genel fotoğrafını çekmiş, İslam dünyasının yaşadığı problemlerin temeline inmiş, Müslümanların hastalıklarına öyle teşhis koymuştur.

İzmirli bir kısım ilmi şahsiyetler gibi sadece sıkıntıları dile getirmemiş, aynı zamanda çözüm yolları da araştırmış, bulmuş ve ortaya koymuştur. O'na göre son asırda başta Osmanlı olmak üzere İslam dünyasının geri kalma sebeplerinin temelinde Kur'an'ın doğru mesajını anlayamamak yatmaktadır. Başta Müslümanlar olmak üzere bütün insanların ferdi, içtimai, maddi ve manevi problemlerine çarelerin Kur'an'da mevcut olduğu görüşünü savunmuştur. Yeter ki İnsanlar Kur'an'ı Kerim'den içinde bulundukları asrın dersini doğru anlayabilsinler. İzmirli, Kur'an'ı anlamaya ve anlatmaya yönelik İslami ilimlerin bu asırda yetersiz kaldığını, başta kelâm olmak üzere bütün İslami ilimlerde yeni metotlar geliştirmenin zarurietinde ısrarla durmuştur. Çünkü o, zamanın değişmesiyle İslami ilimlerdeki metotların da yenilenmesi görüşünü savunmuştur. O'nun bu düşünceye sahip olmasının arkasında içtihatçı ve araştırmacı bir ilmi şahsiyete sahip olması yatmaktadır. İzmirli, eski geleneğe sahip çıkan ve aynı zamanda yeniliğe açık olan bir zattır. O, eski ilmi eserlerden istifade etmekle beraber asrın şartlarına göre yeni eserler ortaya koymak gayretinde olmuştur.

Özellikle felsefe, fıkıh, hadîs ve kelâm ilimlerinde ilmi yetkinliği olan İzmirli, yeni ilmi kelâmın öncülerindendir. O'na göre eski kelâm ilmi bugününün ihtiyaçlarına cevap verecek durumda değildir, bugününün ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni bir ilmi kelâma ihtiyaç vardır. Nasıl ki Müttekaddimîn kelâmın metotları sonraki asırlarda değerini kaybetmiş, yerine müteahhirîn kelâmının metotları gelmiş, aynen öyle de müteahhirîn kelâmın metotları eskimiş, önceki değerini kaybetmiş, bugününün ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmiştir. Bu sebeple bugünün problemlerine cevap verecek yeni metotlar geliştiren yeni bir ilmi kelâma ihtiyaç vardır. İzmirli yeni ilmi kelâmın programını, yazdığı makale ve eserlerinde ortaya koymuştur. O eski kelâmı bütünüyle reddetmemiş, ondan da istifade ederek bugününün ihtiyaçlarına uygun yeni metotlar içeren bir yeni ilm-i kelâm programı ortaya koymuştur.

İzmirli *Yen-i İlm-i Kelâm* eseriyle kelâm ilminde yeniliğin öncülerinden olmuştur. Bu eser aynı zamanda bundan sonra kelâm ilminde yapılacak yenilik hareketlerine model oluşturmıştır. İzmirli bir mukaddime ve iki bölümden meydana gelmesini tasarladığı *Yeni İlm-i Kelâm* eserinin yalnızca giriş kısmının ve uluhiyet mevzularının işlendiği ilk bölümünü yayımlayabilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra gelişen yeni

şartlar sebebiyle nübüvvetin ele alınacağı ikinci bölüm ve sonuç kısmı tamamlanamamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdûh, M. (1986). *Tevhit Risalesi*. (Sabri Hizmetli, Trc.). Ankara.
- Abdûh, M. (1373). *El-İslam ve'n-Nasraniyye ma'a'-ilm ve'l-medeniyye*. Kâhire.
- Alemdar, A. (1983). Türk Basını. *Türk Ansiklopedisi*. (32.Cilt, 65-67). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Avcu, Ali. (2010). Karmatîler. *Din bilimler Akademik Araştırma Dergisi*. 10(3) /244.
- Aydın, M. (1987). *Din Felsefesi*. İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Aydın, M. *Tanrı- Ahlâk İlişkisi*, (TDV Yayınları).
- Aziz Ahmad. (1933). *Islam and Modernism in Egypt*. New York.
- Fazlurrahman. (1982). *Islam and Modernity*. Chicago.
- Bağdâdi, A. (1985). *El-Fark Beyne'l-fırak*. Beyrut.
- Baykal, H. (1990). *Türk Basın Tarihi 1831-1923*. İstanbul: Afa Matbaacılık.
- Bayram, Y. (2005). Türk Edebiyatının İlk Çocuk Dergisi: Mümeyyiz. *Hece Dergisi*. Ankara. 104-105/ 484-500.
- Bektaş, E. (1992). Beyan'ül Hak. *İslam Ansiklopedisi*.(6.Cilt, 34-35). İstanbul: TDV Yayınları.
- Beydilli, K. (2007). Nizamı Cedîd. *TDV İslam Ansiklopedisi*.(33.Cilt,1759. İstanbul: TDV Yayınları.
- Beydilli, K. (2009). Selim III. *TDV İslam Ansiklopedisi*.(3.Cilt,421). İstanbul: TDV Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (2014). *İlm-i Tevhid*. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (2017). *Muvazzah İlm-i Kelâm*. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Birinci, A. (2001). İzmirli İsmail Hakkı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (23.Cilt, 530-531). İstanbul: TDV Yayınları.
- Cevizci, A. (2010). *Bilgi Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cürcani, S. Ş. (1997). *Kitabü't Tarîfât*. (A. Erkan, Trc.). İstanbul.
- Cüveynî, İ. H. (1985). *El-İrşad ila kavâti'il-edilleti fi usûl'il-i'tikâd*. (Es 'ad Temim, Nşr.). Beyrut.
- Çavdar, T. (1982). Mecmua-ı Fünun Üzerine, *Amme İdare Dergisi*. 15(2) /83-98.
- Çetin, A. (1998). Hikmet. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (17.Cilt, 519-520). (İstanbul: TDV Yayınları.
- Çiğdem, A. (1993). *Aydınlanma Felsefesi*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık.

- Çüçen, A.K. (2012). *Bilgi Felsefesi*. İstanbul: Sentez Yayınları.
- Demir, K. (2006). Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi 1849- 1923. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/74.
- Duman, A. (2008). İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri ve Fıkıh. *Bilimname XIV*. 1/59-78.
- Ebu Hanife, N. (2013). *El-Fıkhu'l-Ekber*. (Mustafa Öz, Çev.) İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Efganî, C. (1956). *Tabiatçılığı Red*. (Aziz Akpınarlı, Trc.). Ankara.
- Ergin O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Kültür Yayınları.
- Ertaş, M. Y., Şahin, H. Ve Kılıçaslan, H. (2016). *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*. İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Eş'arî, Ebû Hasan Ali. (2017). *El-Lüma Fi'r-red alâ Ehli'z-zeyğ ve'l-Bida'*. (Kılıç, Aslan Mavil ve Hikmet Yağlı Mavil, Trc.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Eş'arî, Ebû Hasan Ali. (2019). *El-İbâne*. (Orhan Üstün, Ed.). İstanbul: Gelenek Yayınevi.
- Eş'arî, Ebû Hasan Ali. (2019). *Makalatü'l İslamiyyin*. (Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, Trc.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı.
- Fazlurrahman. (1982). *Islam and Modernity*. Chicago.
- Fergan, Eşref Edip. (1946). *İslam – Türk Ansiklopedisi Mecmuası*. İstanbul.
- Filibeli, A. H. (1332). *Üss-i İslam: Hakâik-i İslamiyye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akaid*. İstanbul.
- Filibeli, A.H. (1332). *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*. İstanbul.
- Gazzâlî, E. H. (2012). İtikadda Orta Yol. (O. Demir, Trc.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazzâlî, E.H.M. (1990). *Tehâfütü'l-felâsife*. (M. Bouyges, Nşr.) Beyrut.
- Göçmen, M. (1995). *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Gölcük, Ş. ve Toprak, S. (2010). *Kelâm*. Konya: Tekin Kitapevi.
- Gölcük, Ş. ve Toprak, S. (2012). *Kelâm Tarih, Ekoller, Problemler*. Konya: Tekin Yayınları.
- Gönenç, A.Y. (2007). Türkiye'de Dergiciliğin Tarihsel Gelişimi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. 29/66.
- Güler, İ. (2014). *Dine Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Gümüsoğlu, H. (2019). *İslam Akaidi ve Kelâm*. Ensar Neşriyat.
- Gündoğdu, C. (2009). Diyojen Dergisi ve Dizini. *Müteferrika Dergisi*. 35/ 49-90.

- Gürsoy, Ü. (2008). II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Doğu-Batı Dergisi*. 46/207-221.
- Harpûtî, A. (2014). *Kelâm Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Harpûtî, A. (2016). *Tenkîhu'l Kelâm fî Akaidi Ehl-i İslâm*. (Fikret Karaman, Haz.). İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Hatemî, H. (1988). 19. Yüzyılda Medreseler. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt:2,509-510). İstanbul: TDV Yayınları.
- Hizmetli, Sabri. (2001). Karmatîler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt.24, 510). İstanbul: TDV Yayınları.
- Hücvîrî. (2010). *Keşfü'l-mahcûb*. (Süleyman Uludağ, Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Rüşt, E.V.M. (1980). *Tehâfütü't-Tehâfüt*. (Süleyman Dümya, Nşr.). Kahire
- İbn Teymiyye, T.A. (1951). *Nakdü'l-Mantık* (M. Hâmid el-Fıkî, Nşr.). Kahire.
- İbn Teymiyye, T.A (1976). *Er-Red ale'l-Mantukiyyîn*. Lahor.
- İbn Teymiyye, T.A. (1979). *Der'ü te'aruzi'l-akl ve'n-nakl*. (M. Reşat Sâlim, Nşr.). Riyad.
- İhvân-ı Safâ, (1928). *Resâ'il*, Nşr: Hayreddin ez-Ziriklî. Kahire.
- İkbal, M. (1968). *Darb-ı Kelîm*. (Ali Nihat Tarlan, Trc.). İstanbul.
- İkbal, M. (1958). *Esrar ve Rumuz*. (Ali Nihat Tarlan, Trc.). İstanbul.
- İkbal, M. (1964). *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. (Sofi Huri.Trç.). İstanbul.
- İnalcık, H. (1999-2014). *Osmanlı*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (Ruşen Sezer,Trç.) İstanbul.
- İnalcık, H. (2016). *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İzmirli, C. (1996). İzmirli İsmail Hakkı, Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî İlimlerdeki Mevkii, Jübilesi ve Vefatı. (*İİHS*, 24-25 Kasım 1995). Ankara.
- İzmirli, C. (1951). *İslam Aleminde Yetişen Filozof, Tabip, Natüralist ve Biyoloğlar*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- İzmirli, İ.H., (1341). *Mustasvife Sözleri mi? Tasavvufun Zaferleri mi?* İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
- İzmirli, İ. H. (1341) *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat*. İstanbul: Darülfunun Matbaası.
- İzmirli, İ. H. (1995). *İslam'da Felsefe Akımları*, (N. Ahmet Özalp,Haz.). İstanbul: Kitapevi Yayınları.

- İzmirli, İ. H. (2012). *Metafizik*. (Haz. Refik Ergin). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İzmirli, İ.H. (2013). *Yeni ilm-i Kelâm*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İzmirli, İ.H. (2018). Tarîk-i Ehl-i İlm ve Tarîk-i Ehl-i İrâde. *Sebilürreşad dergisi*. İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No:218. (Cilt:14, 339/ 3-5).
- İzmirli, İ.H. (2018). Ehl-i Sünnet ve Ehl-i bid'at, Kelâm, Tasavvuf. *Sebilürreşad dergisi*. İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No: 218. (Cilt:14, 340/12-14).
- İzmirli, İ.H. (2018). Selefiyye, Sûfiyye, Kelâmiye. *Sebilürreşad dergisi*. İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No: 218. (Cilt:14, 341/21-23).
- İzmirli, İ. H. (1995). *İslam'da Felsefe Akımları*, (N. Ahmet Özalp,Haz.). İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- İzmirli, İ.H. (2018). İslam'da Felsefe, Selefiyye, Mütakellimîn, Mutasavvıfe, Felasife, Karâmita. *Sebilürreşad dergisi*. İstanbul: Kültür Yayınları Dizisi No:218. (Cilt:14, 342/33-35).
- İzmirli, İ.H. (2020). *Yeni İlmi Kelâm Tartışmaları*, (Melikşah Sezen, Haz.). İstanbul: Çizgi yayınevi.
- İzmirli, İ.H. (2022). *Yeni İlmi Kelâm*. İstanbul: Çizgi yayınevi.
- John Locke. (2013). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. (trc.Vehbi Hacıkadıroğlu), İstanbul: Kabalcı Yay.
- Kara, M. (1993). Ceride-i Sufiyye. TDV *İslam Ansiklopedisi*. (7. Cilt, 410). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (2010). *Hürriyeti Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Koloğlu, (2006). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Kutluer, İ. (2001), İslamcılık. TDV *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt:23, 61). İstanbul: TDV yayınları.
- Küçük, C. (1988). Abdülmecid. TDV *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt:1, 259) İstanbul: TDV Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1985). 19. yy 'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (Cilt. 2). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim yayınları.
- Mâtürîdî, E. M. (2019). *Kitabu-t Tevhit*. (Bekir Topaloğlu,Trc.). İstanbul: İsam Yayınları.

- Mâtürîdî, E.M. (2014). *Fıkıh-ı Ekber Şerhi*. (Adnan Bülent Baloğlu, Murat Memiş, Trc.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Mâtürîdî, E.M. (2017). *Te'vilatü'l Kur'an Tercümesi*. (Yusuf Şevki Yavuz, Ed.). İstanbul: Ensar Vakfı Yayınları.
- Mustafa Asım. (1328). Ehl-i İslam ve Ulûm-II. *Beyânü-ı Hak Dergisi*. II/46.
- Nesefî, E.M. (2000). *Bahru'l-Kelâm*. (Muhammed Salih el-Ferfûr, Daar el-Ferfûr, Şerh.). Dimeşk.
- Nursî, S. (2013). *Sözler*. İstanbul: Rnk. Neşriyat.
- Nursî, S. (2018). *Mektubat*. İstanbul: Rnk. Neşriyat.
- Nüzhet, S. (1931). *Türk Gazeteciliği*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Okay, C. (1998). *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900*. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Özçelik, M. (2012). Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad Dergisi. *Değirmen dergisi*. 9(29-30-31) /16-17.
- Özdiş, H. (2010). *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)*. İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Özervarlı, M.S. (2001). İzmirli İsmail Hakkı İlmi şahsiyeti ve görüşleri. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt:23, 530-531). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özervarlı, M. S. (2019). *Kelâm'da Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başı)*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Özler, M. (2001). *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*. Erzurum: Kültür Eğitim Yayınevi.
- Özler, M. (2016). *İslam Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Parmaksızoğlu, A. (1959). *Türk Gazetecilik ve Basın Tarihi*. İstanbul: Dizer-konca Matbaası.
- Platon. (2013). *Diyaloglar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Pezdevi, E.Y. (1424). *Usûlü'd-Din*. (Hans Peterlins, el-Mektebetü-l Ezheriyye Li't-Türas, Thk.). Kahire.
- Razi, F. (1978). *Muhassal*. Ankara: Ankara üniv. İlahiyat fak. Yayınları.
- Reşid Rıza, M. (1960). *Tefsîrü'l-Menaâr*. Kahire.
- Reşid Rıza, M. (1988). *El-Vahyü'l-Muhammedî*. Kahire.
- Sayyid Ahmad Khan. (1979). *Lecture on Islam*, (Christian W. Troll, Trc.). Karachi.
- Sicistânî. (1982) *Kitâbu İsbâti'n-Nübûât*, (Arif Tamir. Thk.). Beyrut.
- Şapolyo, E.B. (1971). *Türk Gazeteciliği Tarihi Her Yönüyle Basın*. Ankara: Güven Matbaası.

- Şehristânî, E. F. (2017). *El-Milel ve'n- Nihal*. (Mustafa Öz, Trc.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Şiblî, N. (1329). *İlmü'l-Kelâm-ı Cedîd*. (S. Muhammed Takî F. Gîlâlî,Trc.). Tahran.
- Şiblî, N. (1929). *İlmü'l-Kelâm*. Karaçi.
- Şiblî, N. (1328). *Târih-i İlm-i Kelâm*. (S. Muhammed Takî F. Gîlâlî, Trc.). Tahran.
- Şehristânî. (2017). *Milel ve Nihal*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Teftâzânî, S. M. (2008). *Şerhu'l Akâid*. (Talha Hakan Alp,Trc.). İstanbul: Yasin Yayınları.
- Teftâzânî, S. M. (1989). *Şerhu'l-Makâsîd*. (Abdurrahman Umeure,Thk.). Beyrut.
- Temîmî, E.M.A. (2011). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. (Ethem Ruhi Fığlalı,Trc.). Ankara: TDV. Yayınları.1
- Topaloğlu, B. (1992). *İslam Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vâcib)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Topaloğlu, B. (1993). *Kelâm İlmi: Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Topaloğlu, B. ve Çelebi, İ. (2017). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İsam Yayınları.
- Topaloğlu, B., Yavuz, Y.Ş. Ve Çelebi, İ. (2016). *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Toprak, Z. (1984). Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)*. (Cilt:1, 126-132). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Türköne, M. (1991). *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uçman, A. (1991). Aşîyan. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Cilt:4,11.). İstanbul: TDV Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1966). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I-II*. İstanbul: İş kültür Yayınları.
- Varlık, B. (1985). Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (Cilt:1/116) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yaşar, F.T. (2003). Osmanlı Kadın Eğitimine Yönelik İlk Süreli Yayın: Terakki-i Muhadderat. *Değerler Eğitim Merkezi Dergisi*. 1(3) /98-105.
- Yaltkaya, M. Ş. (1332). İçtimai İlm-i Kelâm. *İslam Mecmuası*. II/15.
- Yücer, H. M. (2004). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Yazar İlköğretimi Kahramanmaraş'ın Türkoğlu ilçesine bağlı Büyükimalı köyünde ikmal etti. Ortaokul ve Liseyi Türkoğlu İmam Hatip Lisesi'nde okudu. 1999 yılında Türkoğlu İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 2001 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bölümü'nü kazandı. 2005 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bölümü'nden mezun oldu. 2005 yılında özel bir vakıfta göreve başladı. Halen bu görevini sürdürmektedir. 2022 yılında Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Temel İslam Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı.

